२५०/

1

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ [illegible]

[illegible] ॥१॥ [illegible]

[illegible]

तर्कप्र

१

न्या॰ प्र॰
२

संबंधेन ज्ञाननिरूपिताधिकरणताहेतुत्वस्य वक्तव्यतया ज्ञानीयसमवायानुमानानुच्छेदप्रसङ्गः व्यभिचारश्चे
त्यत्र॥ ज्ञानीयसमवायविशिष्टहेतुविशिष्टे साध्यवत्ताग्रहाज्ज्ञाने विषयतासंबंधेन साध्यकर्मी
रीवत्॥ वस्तुतः ज्ञानीयसमवायविशेषणाविच्छिन्नव्यतिरेकस्थले तु ज्ञानेनापत्तिफलकत्वस्य वह्नयादावनुमिति
कसाध्यस्य फलकत्वं॥ तस्मादाश्रितनिष्ठमलासम्यक्कारणतावच्छेदक ज्ञानीयसमवायविशिष्टहेतु
विशिष्टव्यवस्थापनं॥ स्वप्रतियोगिवृत्तिमत्त्वावच्छेदकतासंबंधेन वह्निमत्त्वं वह्निरूपस
माप्तिनिष्ठव्याप्यत्वावच्छेदकजातीयता संबंधेन तादृशविशिष्टस्य कारणतानुपपत्त्या व्य
भिचारवारणाय निरूपितकरणत्वावच्छेदकत्वायोगात्तदभावस्य तत्तज्जन्यविशिष्टसम्बन्धाभावेन अतिरिक्त
मितावत्फलकत्वं संभवः॥ ननु विशिष्टस्थलीयसमवायविशिष्टत्वेन ज्ञानावच्छेदकत्वेन तत्र
व्यभिचारः॥ विशिष्टस्थलीयत्वं च विशिष्टज्ञानीयविषयता कर्तृत्वं तज्जन्यविशिष्टं सविशिष्ट
त्वं वा॥ विशिष्टत्वं च स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वोभयसंबंधेन विशिष्टत्व
तत्संबंधेन ज्ञानीयसमवायत्वं तज्जन्यविशिष्टत्वं स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस

एम
२

२२ वा

न्या॰ प्र॰
२

3

नत नन्वनुमितिहेतुरिति वाच्यं ॥ स्वरूपसतोऽपि [illegible] समाप्तिं प्रति गमकस्य हेतुत्वेऽपि
स्याऽदर्शनात् ॥ तस्मादन्यथासिद्धत्वाद् गमकत्वं न समाप्तिहेतुः ॥ एतेन कायिकवाचिक
[illegible] कोऽकाशी [illegible] स्य हेतुत्वे [illegible] ॥ न च [illegible] हेतु [illegible] रिति [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] समाप्तिहेतुः [illegible]
[illegible] ॥ न च [illegible] समाप्त्यनिति [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
हेतुः ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]

राम
३

वैधेन नास्ति कुलस्याशौचं अभावेन तु स्पर्शः कार्यं गृह्यकेदयोः कालं कालं न तु आदि दिनैर्वा ॥ प्रयोगे सम
स्पर्शादि न पर्वं विधिश्या सर्वेन तस्य विशेषणं ब्राह्मणवार ॥ उक्तलक्षणोऽगु प्रमाणा कुक्षित कालि
त्वात् उक्त स्वगानविशु वैकल्पीकरणीय केर्तव्या अशिवास्पृष्टेऽग्नेवार ॥ अस्य विधिस
च विधित्वकल्पीकरणीयत्वं विशेषको निजस्य लक्षणस्य तस्य तदुक्तवस्तु तथैवावरात ॥ द्वितीयेतु
सत्यालक्षणविहितपर्वं मुंगा नतदात्मविवे नानिवेशे नाम हितान्तर्लस्य अतः कुमततदाऽनजु
मान ॥ काश्यां स्वकार्योत्रविच्छेदकत्वानुपपत्तेः ॥ अन्यथा काशीमरणस्याविद्याध्वंसद्वाराध
मुक्तिं प्रति हेतुत्वे तत्त्वकारणकाशीमरणस्य मुक्तिं प्रति हेतुत्वे देशेनत्वात् कृते चोपदेशोऽपि
त कलोपरन्पोस्मासंत्तादनेः ॥ अन्य नानैवेद्वि द्विवेति कृत्यानुवर्तानस्यैवकृतकिसानस्य
हेतुत्वप्रतिपादके न तस्य साक्षात्कारस्य ब्रह्मार ज्ञानः ॥ [illegible]
॥ अथ च [illegible]
[illegible] काशीमरणस्य हेतुत्वे [illegible]

न.प्र. ४

इत्याकारतावच्छेदकतयाऽभावत्वजातिस्वीकारापत्तिरिति चेन्न ॥ कार्यतावच्छेदकतया कारणता-
तावच्छेदकतया च जातिसिद्धिरिति चेन्न निर्बाधके शाब्दतावच्छेदकतयापि जातिसिद्धेरुक्तत्वा-
त् निर्बाधकत्वमिति विशेषणात् । नानाविधशब्दतावच्छेदकतया ज्ञानत्वाभावत्वादिजातिसिद्धिः ।
न प्रमात्वस्यावच्छेदकत्वात् [illegible] निरुक्तकार्यतावच्छेदकतया ध्वंसत्वादेरपि जातित्वापत्तेः
ला
न [illegible] प्रमात्वस्य [illegible] तथा च निर्विकल्पकशाब्दतावच्छेदक-
तया विशिष्टरूपविजातीयसिद्धेः ॥ नचैवमपि ॥ एवंविधानेन जातिकल्पने प्रमाणाभावादि-
क.तया ५
तिकारणतावच्छेदकतावच्छेदकतया जातिसिद्धिरिति वाच्यम् । [illegible] सुखत्वसमवायिका-
गी ५
न ४
रणतावच्छेदकतयात्मत्वजातिसिद्धेः [illegible] एव ॥ वस्तुतस्तु [illegible] शब्दत्वजातावच्छेदक-
नेप
4
तया जातिसिद्धिरिति [illegible] सुखत्वसमवायिकारणताव-
च्छेदक [illegible] जीवात्मनि सिद्धिः [illegible] व्यवहार [illegible]
न र
[illegible] ईश्वरे [illegible] ॥ [illegible]
दृष्ट ४

गालीषु वरसमर्पितं सहस्रपत्रमालिंगितमिदं गते हृदि निजि कं। कृष्णार्द्रशोभनं तार्क्ष्य इदं कं
तानि। आत्मानं मनसा निकृष्य धैर्यमानायाः॥ श्रीकृष्ण समाधमध्यादिरूपं सलावे। नका
द्वे ह्येवं च एवं नानामेव फलं नयमानि हि हृत्कमला भासमानं भ्रमरपद्मगतिं नियाहुर्मतिकं
पद्मैः सिनैः॥ अनिलप्रत्यहिप्तः समानस्फोरदहनं हिन्नान्विशेषरत्नस्फारत्नम्:
नकुलेन्द्रसमीरणं तन्मात्रं॥ एवमानं नविनि॥ एवमन्तं च निजस्वानादि निलयनम्बेधिकृतं न
शान्तसमानं सविशेषेण तथा सर्वस्मिन्नरके श्वपचे कृष्णले तानसर्वांनि, तानि स्वस्मिन्नप्य
कृष्णलतानां नामस्फारमविहिः इति भावः॥ नवत्वयमनह सरिता नवं चं प्रमलं नाहशाय
स्त्रियाशाविशिष्टानां नलस्पर्शापेक्षया स्पष्टकृष्णपित्तेन नक्षत्रस्फारणीनां चेष्टकेनाप्राप्तावार॥ न
विनिहस्य स्वरूपकोपप्लोभेनागविशेषं भावहृनिष्पेत्रमहृदवसमर्वाकामृतानामवेदरकान्या
सिद्धस्य महत्स्पर्शस्य कारिहृतोयलोपनैः॥ नाहत्वाभिधया नविविधानां ताननेककाहे
महाकृष्णांकायानगम्यमानासिद्धिनिशिल्पिनस्तुस्माविताद्विशानाम

तेसाधनात्॥ एवं च तत्तन्निरूपकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेन तत्तज्जातिः सिद्धा विनिगमका-
विरहेण तस्या ईश्वरसाधारण्यमपि॥ न चैवमेकस्मिन्नीश्वरे ईश्वरत्वजातिरसंकीर्णत्वेन नेत्व-
ज्ञानत्वस्य सिद्धिरिति वाच्यं॥ एकमात्रवृत्तित्वेन तस्याजातित्वासंभवात्॥ नापीश्वरधर्मस्यैव कार्यत्वावच्छिन्न-
कत्वे भूमात्रप्रविनिगमनाविरहतादवस्थ्यात्॥ न च ज्ञानत्वेच्छात्वविशिष्टसंयोगत्वेन प्र-
तिबंधकत्वे ज्ञानत्वेच्छात्वप्रयत्नत्वसंयोगत्वयोर्मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहे-
ण विजातीयसंयोगत्वेनैव तत्प्रतिबंधकत्वं स्यात्॥ तथा च तत्तत्प्रतिबंधकतावच्छेदककोटिप्रवि-
ष्टतावच्छेदकतया तज्जातिसिद्धिरिति वाच्यं॥ संयोगसंबंधेन ज्ञानादिविनिगमनाविरहेण तत्प्रति-
बंधकत्वस्य दुर्वारत्वात्॥ न चैवं तज्ज्ञानेच्छाद्यनुगतानादिद्रव्यविषयत्वप्रसंग इति वाच्यं॥ तथा चात्र
तामसीश्वरानन्तरिक्षत्वेन तत्साधारण्येऽपि नित्यविग्रहादिकल्पने निर्विकल्पकः पंडाइतिभङ्गः॥
प्रसाधनेति॥ कार्यत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपकत्वेन तदभावः॥ तत्र स्वाभाविकः सः स्वेदजेन वृक्षाङ्कुरादिविषयका-
रणस्य कर्तृजन्यत्वे क्षित्यादेरपि तादृशत्वे शंका कुकुरेति शिष्यशिक्षा अर्थतो नेन तत्र कृते

र्थतया भावादेरकार्यमात्रस्योपपत्तेः कल्पनात्॥ असंताजनकत्वाद्व स्वरूपेणैव कारणताकल्प
नेच प्रमाणाभावात् लाघवेन कस्यचित्तदोषोत्तारकावच्छेदकत्वसंभवात् संताजनकसाधार
णरूपेणैव विकारणत्वकल्पनेऽतिप्रसंगात्॥ ननु स्वरूपेण समवायेन कारणतावच्छेदकत्वम्
तत्संबंधनिष्ठकारणताप्रतियोगिकतत्वेऽवच्छेदकत्वे तत्कारणताऽवच्छेदकत्वे इति चेन्न॥ कारणतावन्निष्ठस्य
स्वेन कारणतावच्छेदकतया गमनादिकार्यविशेषसंबंधकल्पने गौरवादप्रसक्तेनापि स्व
तावन्नेः संबंधनिष्ठकारणतावच्छेदकतावच्छेदकत्वं सिद्धं ... निष
संकरेत्वनीकत्वात् तथास्त्वनुकूलत्वेऽपि तुल्यत्वात् लाघवात् तद्व्यक्तित्वेनैव कार
णतादीश्वरेच्छाकारणतावच्छेदकत्वस्य कल्पनीयत्वात् तदभावात्॥ इत्थं वा तत्पदार्थं
तावच्छेदकत्वमपि तस्यैव स्वतःसिद्धं॥ ननु तत्र एव घटत्वं देशस्तु तत्त्वं ... तदवच्छेदकं यदि
देशसंबंधः प्रतियोगितावच्छेदकत्वं ... तदाऽऽत्मत्वादेरपि तत्संबंधघटदेशस

स्वरूपसंबंधेनात्ताऽदृष्टसंयोगात् किं तत्संबंधतः॥ ... घटप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रतियोगिकत्वेन

न५

गोत्यत्वा

नमुत्तरेराभिन्न

न.प्र.
६

मरणं जन्मभुक्तेर्मनसो पापकेन लग्नाज्जन्मलग्नात् ॥ इति होरेति ॥ काशीमरणं ज्ञानकोऽप्यने
क - स्वर्णेर्गति त्रिपुरान्तर मद्गतौ ॥ अत्र लग्नसमानादिक स्यात् ॥ लग्नास्य समान का
लीनडः खबुंस लग्नमुक्ति लेडः खबुंस स्वेदा नीमपि लग्ने नास्ति दादीनामपि क्रमेण पत्नि वा
स्त्रणापकालीनां ॥ कृष्णामकडः खबुंलस्य अरिष्ट खवाग मानसमान काली न लो
नां तामदेवादीनां मुक्ता तनमानं मुक्ते लग्ने संगात लग्नसमानादिक स्यात् लग्नस्य भावविशे
षणांनच डः खा समान कालीन लग्ने वस्य मंजस्य भाग भावेति विशेषमित्यर्थः ॥ एषां संत
वेशानवैषम्यभावात् ॥ तथा यन्त निष्पन्न केन लग्नसमानादिक स्यात् ॥ लग्नसमान का
लीनडः खबुंस लग्नमेव मुक्ति लग्निलास्तान् नक्षत्रं ॥ वक्षुस्य समानादिक स्यात् ॥ समा
नकालीनडः खबुंस लग्नमुक्ति लग्न पले नस्यन लग्नाज्जन्मनि वर्षे दकेशानुपप
त्तिः ॥ स्वपदस्य डः खबुंस सामान्य पदार्थ कृत्वा नारी कृडः खबुंस समानादिक स्यात् ॥
खा समान कालीनडः खबुंस स्यदानी मुक्ति आपन्नः ॥ स्वपदस्य तत्र डः खबुंस पदे

खा४

राम
६

6

॥३३॥ कृतज्ञशास्त्रेण मनिष्कृताितिशास्त्रोक्तो न्यूनो॥कुशीनं॥कुकाशादृष्टस्य दर्शनेन निर्दिष्टफलं ग
ज्ञीर्भद्रेण ब्रह्मीयज्ञोपयुक्तस्य स्यात्कोन्तःकेवल [illegible] ब्रह्मिसा का अन्यथा निश्चय स्यात् ब्रह्मज्ञानस्य
हेतुत्वात् भुवनेश्वरि काके शाखेन इत्यत्र पश्चर्ने अधिष्ठाने आह॥ इत्यद्वाहे पुनर्नो पापबुध्यां
न स्वलक्षणं निरुक्ति कर्त्रिति शेष॥ [illegible] यतां तन्मनो निविष्टो ह्यत्वात् ज्ञानस्य सकलकालत्वम्
[illegible] विद्या भगवद्गीता नास्तीति ज्ञानप्रयोजनकत्वात् एतत् कुशेन कृतस्य कृतकृत्य इति शिव ईश्वरः॥ ज्ञानस्य
कुलेभ्यो पर्वतेभ्यश्च कलाभ्यः कोशकारीभ्यो मामातृ सतीर्थ्यान्ते केचितु॥ काशीमरणादिना वि
श्वेश्वरकाशिकायां व्याख्याने ॥ तथाचनकर्णिकायां कर्तारि नेत्रे कृत्स्नभाजे नस्य ज्ञाननाभा
व स्वप्रयोजकेनैव न व्याप्तोऽप्नोति दोष इति केचित् ब्रुवते॥ तदसत्॥ ज्ञानस्य आचित्कादिकासु स्यात्तदर्भा
भूतकाशीमरणादिनापि किं सम्भवेन तत्त्वज्ञानविवेकस्य तत्प्रदेशे न अवश्यं कलावस्थाने तत्त्वज्ञा
नेनास्य मुक्तोपायत्वेऽवधारणात् तस्य स्थाल विरक्त मुक्तस्य भावप्रयोजनकौ मननाभावप्रतियो
गित्वेनैव कर्मान्तरत्वेन अन्योन्यानुपपत्तिः॥ तथाच तत्त्वावृत्तिर्यथासु तत्त्वेन॥ अतएवकाशी

स्त्री शूद्रादि [illegible] सर्वलोकानन्दं
श्रवणाधिकारि पृच्छति

त.प्र.
७

चिरतमावकाले न भूतकार्यत्वे भूपुरुषार्थत्वस्य स्वाभाविकत्वेन न कथं तिष्ठते हि तं
भवादिति ॥ ननु तथापि काशीमरणान्मुक्तिरिति वाक्येन काशीमरणस्याविद्यानाशमुक्ति
हेतुत्वप्रतिपादनात् मुक्तिलाभेच्छिनेषां तत्त्वज्ञानत्वेन हेतुत्वे व्यभिचारापत्तिरिति चेन्न ॥ तमे
वविदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति श्रुत्या तत्त्वज्ञानस्य मुक्तिसाधनत्वाव
गमे काशीमरणादेरपि काशीमरणस्य तत्त्वज्ञानद्वारा मुक्तिप्रयोजकत्वमिति वक्तव्यत्वात् ॥ अ
मुक्तिकं चेतनम् ॥ अन्यथा तयाः परस्परं व्यभिचारित्वापत्तेः अव्यवहितोत्तरक्ष
णोत्पत्तिकत्वात् ॥ न च काशीमरणस्य तत्त्वज्ञानं प्रति हेतुत्वे विप्रकर्षो गङ्गादिमरणजन्यतत्त्वज्ञाने व्यभिचा
रः काशीमरणाव्यवहितोत्तरत्वविशेषणे विशिष्टहेतुत्वमिति वाच्यं ॥ गङ्गामरणादिजन्यतत्त्वज्ञाने व्यभि
चारवारणाय काशीमरणादिजन्यतावच्छेदककोटौ अव्यवहितोत्तरत्वविशेषणस्य प्रवेशावश्य
कत्वात् ॥ अनेन गङ्गादिजन्यतत्त्वज्ञाने व्यभिचारवारणाय काशीमरणादिजन्यतावच्छेदककोटौ
अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशादिति ॥ तन्निवेशस्यैकवैकल्पकत्वात् ॥ अतएव ननु काशीमरणजन्यमु

राम
७

च साध्याभावोऽनुमितिलिङ्गैकस्वाभावेन प्रकृतित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानत्वेन हेतुतायामसंभव
इति केवलान्वयिनि साध्ये व्याप्तिसामानाधिकरण्यकालिकविशेषणतासंबंधेनैव दुःखध्वं
साभावाद्विनदुःखध्वंसत्वस्यैव प्रकृतिलक्षणत्वात्। अत्र च स्वत्वस्य पदार्थस्वरूपकतया नोच्छेदक
त्वाव्यवस्थेति। अत्रेदं चकाकादीनां तुल्यकालत्वात् स्वाभावविकृत्समानत्वेन योग्यविशेषणत्वा
नाशत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य नाशविशेषणत्वेन कोऽपि नाशत्वादनत एव प्रकृते नाशाभावकदुःख
ध्वंसस्य संभवेऽप्यत्र नत्वनाशत्वेन हेतुतायां पाकनाशाभाव इति वाद्विविशत्वेन दाहानाशदुःखद्वेषदृष्टि
नध्वंसस्य संभवे प्रकृतिलक्षणसेयो। नचान्यविशेषरूपनाशद्वितीयक्षणे दुःखध्वंसस्वस्या
र्थसमाजगम्यत्वाकार्येणज्ञानप्रागभावच्छेदकत्वमिति वाच्यं। प्रागभावाभावस्य कार्थसमाजगम्
स्य यत्स्वकार्यतानवच्छेदकत्वे वीजनतया प्रकृते दुःख प्रकृतिलक्षणत्वेन कार्यकरणभावबोध
कत्वे रसैव वीजत्वे तार्थसमाजगम्यत्वेऽपि कार्यतानवच्छेदकत्वे व्याघातकाभावात्। न च सुख
दुःखाभाववेदान्तनये सैव प्रकृते कार्यत्वे नाशः प्रागभावस्य काल इति वाच्यं। न च दुःख

त॰ङ॰ ८

व्याप्तिरिति ॥ अथ एकका शीमहस्यास्यकर्मशोभ्यासाद्यानुपाभवाभिरासाधकोसहत्वेऽपा
धाभिस्वचत्वस्येतुकं ॥ तेन रमोऽक्षासाध्यास्याकारस्याभिव्याभिलर्षः ॥ हेतुकिंलावद्धिनका
र्याविषसज्ञेनकारणत्वाद्व्यात्र्यासाधारण्याकाशाह्नं ॥ नेऽन्यायामाष्टीकोनतनाविलिकेनहेतु
लेनक्षातिशिरिदिक्ष ॥ नन्वाऽभाशश्रीरादिकोऽभिनेन्द्रस्याकारकंतनवेत्यानमपिठंसंभवति
लक्षणस्यहेतुमीरसलनव्याहः ॥ मननोव्याप्तिरिति ॥ मननहेतुत्वाकोपक्षेसपक्षे ॥ नव्यात्नव्यान्वया
मनवनिदव्याप्तनवपोऽन्यतलक्ष्यनभिवहेतुकिंहेतुः ॥ नवोवेदनीहेमवनीतिमावः ॥ अथ
वि-अर्थवणोपावपिलेवकृतुविनेनव्याप्तिमकारान्तुसाध्यसद्धा-मनुकोव्याप्तिरहेतुः ॥
हेतुकिमिरहेतुविंननसाननंसाधकव्याधकमकारणोधर्मासप्रत्यहेतुकिः ॥ अत्राहहेतुनिका
केऽप्योमनअभ्योपपक्षिमिरितिस्वास्याण ॥ हेतुतस्माद्धर्मवेर्तनर्वरार्दोर्ध्वकार्यहेत्वानुनि
रुक्षात्मनभिमिथ्येत्वम् ॥ नहीतिा ॥ नत्वेत्यानमिलर्षः ॥ नीलपटीहेतुदूरःस्वमानीस्पेतरवंना
भोनलीलाहेतुपक्षव्यापकत्वेपिंहेतुमुख्यविशेषस्येवसत्तापिपक्षोपस्थितनत्वतानस्मा

हेतु ५

8

लम

राम
८

कोऽव्याप्तिवारणाय ज्ञानत्वं ज्ञानजन्यतावच्छेदककोटौ प्रविष्टबहिरिन्द्रियजन्यतावच्छेदकत्वं ॥ एवं ज्ञानत्वं ज्ञानज
न्यत्वं कोऽपि याच्ञा स्मृत्युपलब्धिजन्यतावच्छेदककोटौ प्रविष्टबहिरिन्द्रियजन्यतावच्छेदकत्वं स्मृतिवार
णाय प्रत्यक्षबहिरिन्द्रियजन्यतावच्छेदककोटौ निवेश्यमिति ॥ ननु त्वगादिजन्यप्रत्यक्ष
प्रत्यक्षं धर्मप्रविष्टमेवास्त्विति । तथैव ज्ञानत्वं नैकधर्मप्रवेशे गतिरिह नन्वेकधर्मप्र
वेशे तु लाघवं प्रत्यक्षत्वनिष्ठैकतल्लक्षणमेव तत्तु किं त्वचि वृत्तिज्ञाने ॥ तस्मात् त्वक्त्वावच्छिन्नत्वे
जन्यत्वं प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नज्ञानत्वेनैव चोपस्थापनात् ॥ ननु तु किं प्रत्यक्षत्वं साक्षात्कारित्वं ॥ नान्यः
तथा विशेषः स्वजन्यत्वेनिष्कृष्टविशिष्टज्ञानात् ॥ तन्नैव तु दानं तु वचनेन नवाक्यार्थविवेचनमित्येव तद्
नेनापि जन्यतावच्छेदकैर्निष्कृष्टविशिष्टज्ञाने ॥ किं तु जन्यतावच्छेदकत्वं विशिष्टज्ञानत्वस्येत्यत्र
सत्यमनु न त्वप्रसंगः ॥ कर्मणि विहितं लिङ्गमात्रं ज्ञानजनकादेः ॥ क्वचित् तु त्वग्वादे
वाचस्पतिमिश्रानुमतिरिति तत्स्वाधिकरणे किं विवक्षणात् ॥ तत्स्वाश्रयत्वविहितकर्मणा एव
हेतुत्वेनोपजीवनात् तु न त्वप्रसंगात् ॥ नहि तु कोऽपि ज्ञानजन्यत्वेऽनभिज्ञो वदति हेतु त्वनुपपत्तौ

[illegible]

न॰प्र॰
१९

10

मस्याविशेषस्यात्। यद्यपि चेत्सर्वेषां तंत्राभिप्रायभ्रांतेः कारेण विलक्षण इति निर्यमात् सर्वो विशेषम
मसत्वाविनकर्णेनाहाशेव प्रमाणाभावदनुभवालीन संस्कारवदिति मानजनकोपीत संशोषमाणाल्व
धासद्यापननन्न समाज्ञता आप मध्ये दशावश्यकत्वात्॥ अनुभवस्याविशेषं स्मारकहारास्ते ति
पत्तानेकत्राणत्वादनिर्व्याप्तेश्च पपद मिति॥ ननु विशिष्टानुभूमनिविदेवात्राज्ञानस्य हेतुत्वा
त्प्रमात्वहानेर्विना कथं प्रमाकरणत्वज्ञानविशेषत्व माह॥ प्रमाचेति॥ यद्वा॥ ननु प्रमात्वं य
थार्थज्ञानत्वं तच्च स्मृतेरपि प्रमात्वेन तत्करणेऽनुभवे प्रमाणत्वेऽव्याप्तिरित्यत आह
वक्ष्यमाणमाह॥ प्रमाचेति॥ न चायानुभववैशिष्ट्यस्मार्तसंस्कारज्ञानस्य स्वेन तत्करणेऽ
नुभवेऽव्याप्तिरितिभावः॥ अत एवानुभवत्वस्यैवाप्रमात्वरूपत्वे नायं प्रमेति व्याप्तिः॥ यद्वा
त्वस्यैव तत्प्रत्यक्षस्य तावदनिर्व्याप्तिरिति भवोपादानं॥ ननु प्रमात्वस्यानुभवत्वव्याप्तितत्वे
प्रमाणाभावः॥ न चेदं संप्रति रूपप्रमाकरणानयायानुभवत्वं प्रमाणत्वाद्यतिरिक्तं॥ इत्यापत्तेः॥
अनुमितिरुपमितिः शाब्दमितिः प्रमिति करणत्वेन व्यवहार प्रमाणाविभजनानन्तविभागज्ञा

रा १

एम
१०

घ्यानोची त्वन्वाद्या॥ यदत्कृतिमि॥ ज्ञावभिदो॥ प्रानभिन्नादि:॥ पक्षा कायित्रिधो मान्नमन्नदेश
दे ष्यन इमिपावनं॥ भावेकुत्राप्त्या कामिति॥ प्रमितितिमिपावनं॥ अनुपेक्षनया इतरभावभावा
नर्घीनस्या भ्याप्क तथा॥ स्पने: प्रमावेहिन्क नुमजवशमान्या नीनविशिमिष्टन्तरमतादमिस यतः॥
नदमा यद्दृस्याघ्यारोणी सहकार्यप्राचानको वहिर्गानि वराधकं जनयति तस्य वपमभ्यांतरत्वलिप्ति[illegible]
[illegible]ज्ञातितिनपेनानुभवसहकारेण रजस: प्रवृत्तिस्यपञ्चप्राजनकेत्वादनुभवस्य प्रमा
णांतरत्वापत्तिरत: स्मृतिमात्रजनकेनानुभवत्वघटितं प्रमालक्षणं वाच्यम्॥ एवं प्रत्यसंनिके
ष्टानुमितित्वमितिवेद्यप्रत्यक्षोपमितिशाब्दमितित्रयमितिकरणत्वेनानुभवस्यानुमानेष्टं
न प्रमाणापत्ति:॥ मितिगतजातिविशृहादिति भाव:॥ नद्वति॥ नद्द्विशेष्यकत्वेसतीत्यर्थ:॥ नन्वे
वं वह्निमनुमाय वह्नौ नपोतिकोष्णत्वानुभव॥ हृतित्रिविधर्मिकेकवंशेपकवह्नित्वप्रकारविशेष्यकत्वस्य
रुत्वनोयवह्नित्वप्रकारकत्वस्य सत्वात्तत्राप्रमात्वापत्तिरितिचेत्॥ तद्द्विशेष्यकत्वाव
च्छिन्नतत्प्रकारकत्वस्य विवक्षितत्वात्॥ नद्भुक्तिविशेष्यतानिरूपितत्ननिष्ठप्रकारताशालि

न.प्र.
१२

12

क्विरतः शाखावच्छेदेनेति ॥ प्राकृदचावयवत्वमात्रावच्छेदेनैव नतु मूलावच्छेदेनापीत्यर्थः ॥ वृ
क्षः कपिसंयोगीति प्रत्ययस्य प्रमात्वेऽपि विवादाभावादिति ॥ मूलावच्छेदेनाभाविताशाखादि
संयोगस्य मूलावच्छेदे वृक्षः कपिसंयोगीति प्रमात्वं सर्वसंमतमतो वृक्षः कपिसंयोगी ॥ अवच्छे
दकत्वं स्वस्य स्तु कपिसंयोगावच्छेदकत्वं प्रत्यक्षस्तु ॥ नन्वेवं ॥ नप्रमा ॥ तस्यामुक्तस्यान्तदने
वच्छेदकत्वात् । कपिसंयोगानवच्छेदकत्वात् ॥ कपिसंयोगवति वृक्षे कपिसंयोगाभावस्य
कत्वात् कपिसंयोगाभावप्रमात्वमेव ॥ अवच्छेदकत्वमिति अवच्छेदप्रकारकत्वं भावाभावन
द्वयोः प्रमात्वमिति भावः ॥ ननु स्मृतित्वं न जातिः स्मृत्यनुभवसाधारणं संस्कारजन्यत्वमेव स्मृ
तित्वं वाच्यं ॥ तत्र प्रत्यभिज्ञायामतिप्रसक्तमतो गत्यन्तरं वाच्यं ॥ संस्कारत्वेन तज्जन्यत्वं वा स्मृति
त्वस्य जातित्वं तत एव संस्कारत्वेन तज्जन्यतावच्छेदकत्वान्मातिप्रसक्तिः तस्य जातित्वे च सं
स्कारजन्यत्वघटितत्वान्न तत्र स्मृतित्वं स्यात् ॥ यद्वि स्मृतित्वजातिः ॥ तत्र विशेषणता
नियामकमेदस्यैव चत्वारि लक्षणानि इति विभाव्यतेन तदनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वं हि

पृ

राम
१२

न्या.प्र.
१३

स्वरूपता निरूपितेः ॥ अथ संबंधः ॥ असमवेतत्वं ॥ तथा कंतु गीतरीम वादि । केचित्तु आश्र
तोयो मिव्यारव्यारणाय विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितु मतत्व स्वविशेषणतावच्छेदकप्रकारक
निर्णयजन्यतावच्छेदकत्वमुपेत्य ॥ तथाचेन ज्ञानजन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टयेनानुमवत्वेन
निरूपितत्वं ॥ अत्र च स्वर्गादित्वं निर्विशेष्यक बोधानंतरं स्वर्गादिक मनुमवामि निमलप्रत्यक्षि
साक्षात्कारत्वस्वरूपेणैव ज्ञानानुमवत्वमनुमवामि निमललक्ष्य विषयदृते ॥ न्यादृशप्रत्यक्षविषयत्वे
कपतया प्रत्यक्षादिचतुष्टयसाधारणतानिरुद्धेः ॥ प्रवादि विशेषणतावच्छेदकप्रकार
कनिर्णयजन्यतावच्छेदकतया न सिद्धेति ॥ तदुक्तं ॥ निरुपाधिवृत्तिनाप्यजन्यानुमवत्व
मेव ज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वं तर्गतमम ॥ ननु जन्यलौकिकसमवेतयोग्यतया गम्यावगतिमोगि
त्वं ॥ कालिकसंबंधेन घटादिमत्त्वेन निर्विकल्पकजन्यप्रत्यक्षसमानवृत्तिकेन
स्मृतित्वकार्यतावच्छेदकं प्रतिबध्यम ॥ न ज्ञानत्वं किंतु सकलप्रत्यक्षादिसाधारणमनुमव
त्वजातिविशिष्टात्मसमवेतत्वेन ॥ प्रमाकरणावच्छेदकेकस्मातुल्यत्वं ॥ कथं तेन ॥ तत्रा

न्या.प्र.
१३

13

ष्टत्वमेकवृत्तित्वसामान्यं। कुतो नैयायिकनये आकाशत्वस्य जातित्वाभावात्॥ जातिबाधकं विवृणोति॥ ननु के
किं मानमत आह॥ अत्रेति॥ अत्र गगनत्वं जातिर्न गगनस्यैकव्यक्तित्वादिति गगनत्व-
मेकमुक्तम्॥ तस्य योग्यविशेषणत्वेऽपि जातित्वं न भवतीति भावः॥ अत्र व्यक्तेरभेदो गग-
नाद्येकव्यक्तिकत्वं जातिबाधकमिति कोऽर्थः विवेचयति॥ तत्र जातिबाधकसंग्रहं
माह एकव्यक्तिमात्रवृत्तित्वं जातित्वबाधकमिति भावः॥ तथा चोक्तं॥ व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानव-
स्थितिः॥ रूपहानिरसंबंधो जातिबाधकसंग्रहः॥१॥ व्यक्तेरभेदः स्यादाकाशत्वं॥
घटत्वकलशत्वादि॥ परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोर्धर्मयोरेकत्र समावेशः संकरः॥ यथा भूतत्व-
मूर्तत्वादि॥ अनवस्था॥ यथा जातित्वादि॥ विशेषत्वस्य जातित्वस्वीकारे रूपहानिः॥ अस-
म्बन्धः समवायस्य जातित्वे समवायाभावात् समवायत्वाभावत्वादि॥
रूपहानिः॥ विशेषत्वस्य जातित्वे स्वतो व्यावर्तकत्वरूपहानिरूपविशेषस्य

त॰प्र॰
२४

14

स्वीकारे कर्त्ताकरणाभिन्नानाविधव्यवहारोऽनुपपन्नः ॥ अवच्छिन्नेभिन्ने स्वस्मिन्कव्यवहारभे
दानियामकत्वादित्यन्ये आहुः ॥ उपाधीनामिति ॥ तथा कोपि घटत्वेनैकस्यैवानुयोगित्वे स्वकारणि
त्यादिना व्यवहृत्वे भासमानेऽपि व्यवहृत्वभिन्नावच्छेदकभेदादेव व्यवहारभेदः ॥ तथाप्येकत्वेऽप
दार्थत्वे भासमानेऽपि घटत्वद्रव्यत्वादिरूपभिन्नावच्छेदकभेदादेव घटद्रव्यमिति व्य
दिव्यवहारभेदः ॥ एवं प्रमेयत्वप्रमेयत्वादिव्यवहारोऽपीति भावः ॥ अत एवेति ॥ एकस्मिन्नेकत्र
कर्त्तृत्वकरणत्वस्वीकारादेवेत्यर्थः ॥ अत एकान्वयेन कस्य स्वीकारादेवा ॥ नतीवेति ॥
नतीयायाः करणार्थत्वादिति भावः ॥ अनौचित्यमिति स्वरसोऽन्यथावमन्तराहितं नुकवर्त्तमानत्व
नेपाकेनेत्यनुरागतेन समत्वेनेति विशेषणपूर्वकसंबन्धेऽपि पाकेऽनुकूलकरणत्वविवक्षितः ॥ न च कर्तृत्वादिना हेतुक
करणत्वनिर्णयनानुपपत्तिस्तस्यावच्छेदकभिन्नरूपत्वेनैवेत्याह ॥ तस्य समवाधार
रोपपत्तिश्च ॥ व्यवहारभेदस्य वस्तुत्वभिन्नावच्छेदकभेदादेवानुपपत्तिरिति
॥ नेत्येवमप्यतः समाप्तव्यापकत्वादिति चेन्न ॥ अनुमानेन व्याप्यत्वाद्यवच्छेदकत्वसमवायिका

राम
२४

प्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वादित्यर्थः ॥ कार्यतावच्छेदकेति ॥ कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नं च कार्यत्वानु
वच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वात् ॥ एवं रजतज्ञानस्य तु तथात्वे तत्संस्कारविषयता कार्य
तावच्छेदकघटकत्वादेव तत्तत्कार्यतानिरूपितेति भावः ॥ ननु कार्यतावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकार
णतायाः स्वीकारे ॥ तेन तत्कार्यतानिरूपितकारणत्वस्य तुल्येन कार्यतोपाधिविशिष्टता च स्यादिति भा
वि कार्यतानिरूपितहेतुतया कारणतायां प्रविशेदिति चेन्नेत्याह ॥ फलतावच्छेदकावच्छिन्नं कारणतावच्छेदक
त्वं ॥ कार्यत्वं च तत्तत्कार्यत्वमेकरूपं ॥ तत्र निरूपितं फलतोपादानकारणत्वादिरूपमिदं चेत्या
शंकते ॥ नन्वेवमिति ॥ एवं हि घटत्वं स्वरूपकारणतो ॥ कार्यतारूपसत्वादिति ॥ तन्तुत्वावच्छिन्ने
प्रत्यक्षावच्छेदकावच्छिन्नत्वं लक्षणे प्रविष्टं ॥ ते नैमित्तिकत्वमिति ॥ ननु स्वस्य फलोपधायकत्व
स्य स्वजनककारणत्वे ॥ तत्र स्वजनकत्वं च प्रत्यक्षस्य तज्ज्ञानादिकविषयत्वात् ज्ञानस्य नैमित्तिकत्वमिति ॥ स्यादेव
ति ॥ सहकारिविरहेण फलतोपधायकत्वं स्वरूपयोग्यता संस्कारविशिष्टो यागः ॥ तदुत्पन्नलाभोपधायकत्वो
पधायकत्वं च स्वरूपयोग्यत्वे न कलत्वं कार्यतायां न भवतीति भावः ॥ नन्वेवं कार्यतावच्छेदका

ननु इंद्रियत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वमेव विषयः मनश्चक्षुरादिसाधारणं इंद्रिय
त्वेनहेतुत्वं अनुमित्यादिकं प्रति तु मनस्त्वेनहेतुत्वमित्यत आह ॥ इंद्रियाप्रसंगेनापि ॥ इंद्रियत्वाप्रसं
गादित्यर्थः ॥ न चाच इंद्रियत्वेन ज्ञानेपि नानात्वाद्विनिगमनाविरहेण ज्ञानाभावात्तरार्थसंबंधिचक्षुरा
संभवइतिभावः ॥ वस्तुतस्तु साक्षात्कारत्वरूपजातिसमानाधिकरणं इंद्रियत्वेन कार्यकारणभावासंभ
वित्वेपीन्द्रियत्वेनेंद्रियजन्यत्वस्य साक्षात्कारत्वरूपत्वासंभवात् ज्ञानत्वमव्यवहारसाधि ॥ परंतु इंद्रि
यनिरूपितविषयतासंबंधावच्छिन्नजन्यताप्रतियोगिज्ञानत्वमेवानुमित्यादिसाधारणं तद्रूप
इत्यत आह ॥ इंद्रियेति ॥ इंद्रियाज्ञानेपीत्यर्थः ॥ तथाप्रतीतेः ॥ साक्षात्करोमीति प्रतीतेरित्यर्थः
॥ एतेन साक्षात्कारत्वं ज्ञानत्वव्याप्यजातिविशेषः ॥ न इंद्रियज्ञानेपि जन्यतो ज्ञाने उपमानत्वा
दिति ॥ अवश्यं स्वीकर्तव्या तस्य अनुमित्यादिजातित्वं निरूपितस्याविषयत्वं इत्यत आह ॥ नापीति ॥ अनुगत
त्वादिति ॥ अनुगतप्रतीतेः अनुगतधर्मं विनाऽनुपपत्तेरिति भावः ॥ ननु प्रतीतेः मानत्वं तु
साक्षात्करोमीति प्रतीतेर्लौकिकविषयताप्रयोजकत्वं तज्जन्यत्वेन्द्रियजन्यत्वमस्त्वेत्यलौकिकविष

यंत्रादि कृपिकासत्ताशास्त्रि लेसति आदमुखसेवप्रमारालु हृदयेनात्मनिवद संभवाद
नि॥ यत्तु न मानि नचा पुरुषस्य लोके न मन्य वेदेदके लाराको केनि [illegible] वृक्षे नेक्षे को
के वेदके नापप्यासि [illegible] ॥ इदं [illegible] लाच छि [illegible] नेहेतु त
पाशा नलज्ञा नरव वेदेदके को [illegible] वि कार्येमा के वेदके नापपर्श [illegible] कत्रणा [illegible]
नएव वारु [illegible] नेकाहेपकिनि॥ [illegible] ॥ [illegible] कार्यता
वेदेदके लोप्पाग्मे [illegible] वेदानह तु [illegible] बला [illegible]
दिनि॥ कार्यकाने [illegible] वातु [illegible] लानिमा [illegible]
ह॥ [illegible] विनि॥ [illegible] ॥ [illegible] [illegible] ॥ [illegible]
लक्षणानि [illegible] नि॥ [illegible] ॥ [illegible]
कारणम् [illegible] ॥ [illegible] नि॥ इ
यस्य [illegible] नि॥ [illegible] ॥

त०प०
९६

16

संग्रमकत्वात् ॥ भवतीति दिक् ॥ अनुमितित्वादौ व्यभिचारवारणायाविशिष्टविषयकत्वादिकमित्यादि तत्त्वे इ
त्यस्य ज्ञाने आसक्तिज्ञाने आनिश्चितशब्दबोधे ज्ञाने प्रत्यक्षत्वादिना व्यभिचारवारणाय अनुमितित्वेनानुमितिमात्रं हेत्वनुमि
तित्वादिना तु स्वरूपसंबन्धविशेषेण कार्यकारणभावाद्यवधेः ॥ अन्यथा ज्ञानत्वावच्छिन्नस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वे अनुमितित्वाद्यवच्छिन्ना
भिमतः स्यादिति ॥ ज्ञानत्वस्य ज्ञानत्वव्याप्यकार्यतावच्छेदकत्वसंभवात् ॥ ज्ञानत्वादिना निर्विकल्प
कत्वादिरूपेण तत्संसर्गानवगाहित्वनिरूपितविशेष्यता ॥ ज्ञानत्वस्य तत्संसर्गाविषयकत्वे ईश्वरज्ञान
स्यापि निर्विकल्पकत्वेन तत्संसर्गानवगाहित्वनियमभङ्गः ॥ तत्संसर्गानवगाहित्वरूपे कार्यता
तथा ॥ ज्ञानत्वादेस्तत्संसर्गावगाहित्वविशिष्टप्रकारकत्वनियामकतया तेति ॥ तत्संसर्गावगाहित्वविशिष्ट
स्मितसंसर्गावगाहित्वस्य च तत्संसर्गानवगाहित्वं ॥ ज्ञानत्वादिना तत्संसर्गानवगाहित्वस्य
सिद्धः प्रामाण्यसंवादादेः ॥ तस्य च तत्संसर्गानवगाहित्वनिर्विकल्पकत्वनियामकत्वनिय
तं ॥ तत्संसर्गानवगाहित्वे निरूपितविशेष्यत्वेन प्रकारत्वसंसर्गादिना स्वत्वेन च ज्ञानत्वादेस्त
त्संसर्गानवगाहित्वादितो वीजमेवाह ॥ तत्संसर्गानवगाहित्वे निरूपितविशेष्यतया स्वत्वेन ज्ञाना

त०प०
९६

यत्र भावलिङ्गज्ञानत्वेन पक्षताव्याप्योऽपीति मतौ निविशते॥ एवमनुमानप्रतिबन्धकतानिरूपितावि रुद्ध
त्वनुमानप्रतिबन्धकताविशेषत्वसत्त्वान्न निरुक्तिः स्यात्॥ किं तु कारणतानवच्छेदकतावच्छेदकतया कार्यतावच्छेद
कतया ज्ञानसिद्धिः॥ न चानुमितौ भवति न चैतद्वैकल्ये वच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यताव
च्छेदकतया ज्ञानसिद्धिरिति वाच्यं॥ इदमनुमित्योऽनभावम्॥ इदं द्रव्यमिति प्रत्यक्षविषयकलौकिकत्वं तत्तोऽपि
स्यवित्वाभावे कवलवत्त्वरूपं तस्य तत्त्वावच्छेदकार्यतावच्छेदकतया त्वेन
साक्षात्कारत्वस्यानिरूपितयाज्ञानमानांशे ततः लौकिकत्वाद्यानुमितविशेषाच्चानुमितत्वस्य
स्वनिरूपितकत्वान्नाध्यापितिप्रतिबन्धकत्वाद्द्वितीयकस्य वाक्यार्थेन निर्विकल्पकप्रत्यक्षत्वेनास्तित्वस्य
साक्षात्कारत्वह्रिदृष्टेर्वा ज्ञानविशिष्टस्य तत्त्वावच्छेदकतावच्छेदकत्वेनानुमितावृत्तित्वादिति
न त्वात्मसाक्षात्कारत्वरूपेणानिरूपितविशिष्टिः॥ एवं चाक्षुषप्रत्यक्षत्वसाविशिष्टत्वेन चाक्षुषादीनां हेतुताव
च्छेदकतया ज्ञानाद्यास्य कार्यकारणभावेनानुमानव्याप्यतावच्छेदकत्वमनुमानहेतोरित्यादि॥ तन्मते सत्त्वादि॥
तन्मात्रादिः तत्र प्रत्यक्षवृत्तिलौकिकविषयत्वमात्रं लौकिकसाक्षात्कारत्वनिरूपितमिति॥ तन्मते प्रत्यक्षत्वं

सा २ स १

त०प्र०
१७

ननु तत्त्वसाक्षात्कारत्वं न कृतकृणादिसंबंधोत्सादिविशेष्यकाणीसादिभिन्नत्वसकारकसाक्षात्कारत्वं
तन्नु विशिष्टस्यानतिरेका ... क्षात्कारत्वमेव तन्न जन्यधीजन्यमात्रवृत्तीतिव्याप्तेऽव्याप्तिरितन
व्याह। पोषेति।। तथा च मूर्त्तत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकतया सिद्धस्तत्त्व
ज्ञानवृत्तिर्वैजात्यविशेषोऽदृष्टाजन्यादिजन्यमात्रवृत्तित्वात् न च मनस्याभावेना ... व्याप्तिरिति भावः
।।मानसेति।। न च मानसाक्षात्कृतिरनुमितित्वादिकमेव तच्च मनस्त्वं सत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः
।।इदमुपलक्षणं।। आत्मत्वप्रकारकज्ञानसाधनकत्वविशिष्टफलावशेषप्रयत्निस्वपरत्व
व्याप्तिबत्त्वज्ञानत्वरूपज्ञाने जन्यधीजन्यमात्रवृत्तित्वात् मानसानुमितिः। ... जात्युपरिचयोज्यस्माभावस्वरूप

17

मेवेति बोध्यं।। ननु मानसत्वं मनोजन्यत्वं तच्चानुमित्यादेरपि मानसाक्षात्कृत्वात्मावादतत्त्वमि
त्याह व्याप्तिव्याप्तिः।। ननु ताह्र शब्दात्मत्वप्रसिद्धिः।। देवदत्तस्य सुखमवगच्छति दृष्टक्रियातेरेव नाह शब्द
दित्यत आह।। मानसत्वेति। ननु मानसत्वं जातिविशेषः साक्षात्त्वाव्याप्यजात्यव्याप्यविलक्षणेति।। ज्ञानत्व
मानसत्वव्याप्यजातिर्ज्ञानविशेषगतीयप्रत्यक्षत्वं तदोपाधिलक्षणहेतुतया जन्यतावच्छेदकतयामानसत्वजा

२५

एम
१०

स २

नमोन्तरहन्निलाटनो द्वितीयजन्मपदेवाद्यं॥जन्मनान्तरहनीसुज्ञावयितनेत्संतोजन्मवीनि

॥श्रीमान्तरहनीसुज्ञोतानसादिकनादाजेभ्यांसमाहानिसुदिनसुपातं॥जन्मश्रीजन्मनान्त

हन्निअर्जभ्यलोनिसुज्ञोतविक.स्पक लस्पतनान्तरहन्निलनानिल्कोलितोजानिपद्दाससविके

स्पक.स्पकसंतुनजानि:॥बासुसलादिनालीक.वीन॥समनावसंकावसुः नानाविभमर्ल

नन्नवोद्धो॥ कालिकादिसंभवेनासुभिनिलादेरविप्रसंसादोसलेनालंभवापवे॥

एतरदशैसेदवानिवदं॥इतदाबनिभ्यालिकारणापकानेलविनि॥ उपादानसर्वर॥उपा या ६

दावस्वप्रसंसस्वकार्यमानेहेतुनेया कयालक्षिसपकोपादानसस्रक्षस्यपजन्मलज्ञाननन्मनान्त

हन्निहतलोदिज्ञानिसवान्तरनानिभ्यामिरितिवेनैतोदेकुनालीमर्गईस्वोगेवसदासोदना

दोस्वरीयकनपालस्पलक्ष्मयालमनजाधाटलोदेर्जन्मश्रीजन्मनान्तरहन्निलानासादिं॥इतदावनिभ्या

लिसंभवात्॥ निभ्यालिसंभवेनाहं निदिका॥निदिभ्यासनेनसुवल स्पेतो॥कार्यामस्वा

स्तेनाईकोपदेशजन्मज्ञानेलविद्दत्वं॥निदिध्यासनेनसाद्दिनोजन्मश्रीजन्मनान्तरहन्निलत्वं॥

रा.प्र
१८

18

च्यां॥ न। घटाकलत्वतिकोऽपि ज्ञानाभावाङ्कलत्वं कुहेस्ते हदा विस्पारा। तस्मिन्भावत्वेनाभावज्ञानं
एवमतिकोऽपि ज्ञानापेक्षा॥ अन्वय स्वरूपत एव ह्यल्लभोगा ज्ञानानुमतिनिर्विकल्पनिर्विकल्पकं भाषानो। तथा
विकल्पत्ववानिर्तिकुहे स्तु दाष्टान्तिकः॥ तत्र घटत्वेन ज्ञातो घटत्वेन स्यभानाभाव स्यवानाचन्मते याव
ज्ञानतिको ऽपि ज्ञानं विनाऽसंभवाद्धिति॥ किंवा नव्यावृत्ति भिन्न स्येकत्व दत्वाद् स्वरूपत्वं भाषाभानो भा
वस्वरूपत्वमिति कुतस्तस्य लौकिकत्वसंभावनेति भावः॥ भेदा दिप्रतिस्वरूपं नैयायिकमतदज्ञानस्य
कुतरां संभवति लक्षणसापेक्षकारत्वे स्येकत्वविषयत्वे व्याप्ति किं पुनरुक्तभनस्य मतं निर्विकल्पकं
भवति॥ कार्यमानं भवत् ... नप्रत्येकस्य स्पष्टेकतत्त्वाद्यर्थमाशव्याहिरूपेपाद्यानमत्वेशकुविज्ञा
करणुकादिरूपमप्रामाण्यं गुरुमतप्रापत्वात्ईदृश्च स्वरूपस्य एवं मतिकर्तव्यः॥ न भावत्वज्ञानस्यैव न
ह्विधर्ममेवेति भावः॥ नैविषयेव ज्ञानमिति॥ निर्विकल्पकं॥ निर्विकल्पकं चास्तेत्यागभावाय्यप्रति
ज्ञायाहि स्मृतिधर्मस्य प्रतियोगिलक्षणं स्पष्टं न त्रिविशायां पश्चे स्फुट निर्विकल्पकं॥ प्रागभावे ऽतिरिक्ति वाच्या
पत्र विशेषण स्वलक्षणविशेषः। सानि तत्त्वं च प्रमाभावप्रतियोगित्वं समप्रतियोगित्वं च॥ अन्यत्र ति

रा.प्र
१८

तिसिद्धिरिति भावः॥ ठे शिक्षान्नवमाह्निकान्ते निर्विकल्पकं तदेव ग्राह्याकारः। अपेक्षद इति बोधि
कविकल्पइतिशेषः॥ [illegible] लौकिकी॥ न भाति अनुगत अर्थो ग्राह्य [illegible] दि। तत्काह त्रिरूप एक आह
निः॥ आभोभावभावः अभाव भात मेतन्नु [illegible]॥ अलौकिक इति पाबर॥ [illegible] भावरूप [illegible] दलस्य अ
लौकिकस्य विशिष्टज्ञाने भानान्तर॥ सदसतो अर्थसंबंध्यमानादि विशिष्टो अलौकिक एव॥ अहं द्विकल्पके
ज्ञानं भ्रम इति सविकल्पके ज्ञानं भ्रमः निर्विकल्पके च [illegible] भ्रमासम्भवात् [illegible] विषय के ले
नतत्रैव [illegible] साक्षात्कार [illegible] अत्रैतस्येव [illegible] सत्ता [illegible] भावः॥ [illegible]॥ निष्प्रतिसंवाद
वद्विषमाले [illegible] अनन्यथा [illegible] संवाद एवेति भावः॥ [illegible]
यति संवाद [illegible] भ्रमः॥ अविज्ञ [illegible] लौकिक [illegible] स्य [illegible] मिति॥ [illegible]
कल्पिकेति॥ [illegible] दिन्द्रार्थवस्तु [illegible] लौकिकत्वमसि [illegible] क
[illegible] लौकिकत्वात् एवं [illegible] निर्विकल्पक [illegible] किं चित्तत्वाति [illegible]
[illegible] एवं [illegible]

गुणकारत्वाभावात् [illegible] विशेष्यता [illegible] संसर्गावच्छिन्न [illegible] एवेति नन्वेवं नोक्तमित्यत
त्रोपलक्षणत्वेनाह निराकारत्वेति ।। निष्प्रकारकत्वेति विशेष्यकत्वेनेत्यर्थः ।। प्रकारत्वाभावात् [illegible] सविकल्पके
[illegible] इति [illegible] निर्विकल्पकं [illegible] ।। नन्वत्र घटत्वं इति ज्ञानेनान्य [illegible] प्रत्यक्षे [illegible] ।।
तत्र च [illegible] घटत्वविशिष्ट [illegible] ज्ञानं [illegible] प्रकारक [illegible]
घटत्वप्रकारकज्ञानवानिति निराकारः ।। [illegible]
सिद्धत्वेऽपि निर्विकल्पकस्य [illegible]
[illegible] इति [illegible] ।। [illegible] निर्विकल्पकस्य [illegible] ।। [illegible]
[illegible] ।। [illegible] इति ।। [illegible] विशेषः ।। [illegible]
[illegible] ।। [illegible] विशिष्ट [illegible] आकारः ।। [illegible] ज्ञान [illegible] ।।
[illegible] विशिष्टज्ञान [illegible] ।। [illegible] इति [illegible]
[illegible] ।। [illegible]

तिवंवव

मानवत्वेऽप्यस्वरूपसदर्थः॥ ज्ञानं यदि साक्षात्कारि इति भावः॥ ननु। निर्विकल्पकत्वविकल्पकमध्ये
वैशिष्ट्यानवगाहि इति। वैशिष्ट्यविषयतानवच्छिन्नत्वमित्यर्थः॥ निर्विकल्पकेऽव्याप्तेः विशेष्यताया
[illegible] विशिष्टविषयकत्वाभावप्रसङ्गः॥ अतः [illegible] ज्ञानमित्यादि [illegible]
धर्मकत्वमात्. न तथात्वमिति भावः। वैशिष्ट्यविषयकत्वेन न किंचित्संशयकमिति वैशिष्ट्यानवगाहि
त्वं लक्षणम्॥ सविकल्पकेऽव्याप्तिविशेषणवत्यां [illegible] इत्यभिप्रायः॥ नामादि [illegible]
रूपज्ञानस्वीकारे तु न किंचिद्वैशिष्ट्यविषयता [illegible] न लक्षणं निर्विकल्पकत्वमिति
॥ ननु वस्तुः संबन्धस्तु [illegible] रूपकार्याभावात् [illegible] वा [illegible]
[illegible] विशेषणाभावात् [illegible] भाव॥ प्रतियोगि [illegible]
[illegible] भाव [illegible] वैशिष्ट्यावगाहि [illegible] सं [illegible]
कारकं [illegible]॥ [illegible]॥ वैशिष्ट्यानवगाहीत्यस्य [illegible]
शिष्ट्यानवगाहीत्यर्थः। वैशिष्ट्यानिरूपकविषयतानवच्छिन्नत्वमिति [illegible]

त॰प्र॰
२०

20

वैशिष्ट्यानवगाहित्वात्तद्विषयकज्ञानसिद्धावपि निर्विकल्पकासिद्धिरित्यत आह न चैवेति।
अनन्यथासिद्धपूर्ववृत्तित्वं न एककारणत्वाज्ञानान्यीयकत्वविशिष्टज्ञानस्य पूर्ववृत्तित्वमिवाशं देवको
रणत्वमित्याशंकते॥ नन्वेवेति। अन्यथासिद्धेति॥ नहि पूर्ववृत्तित्वमात्रं कारणत्वं किंतु अपि त्वन्य
थासिद्धपूर्ववृत्तित्वं तच्च न तत्रेति भावः। कार्यमात्रं प्रति ज्ञानत्वेन हेतुत्वात् स्वतोऽपि ज्ञानस्यैव हेतुत्वम

दी॰

सिद्धमाशंकते न चैवेति॥ तज्जनकेति॥ तद्वैशिष्ट्यज्ञानजनकेत्यर्थः॥ सामान्यलक्षणयेति॥ एकसंबन्धाव
च्छिन्नेषु रूपान्तरस्य दंडविशिष्टज्ञानकारणत्वे समवायसंबंधेन तद्विशिष्टबुद्धिं प्रति समवायसंबं
धेन तद्विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वमिति सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या तस्य हेतुत्वे न भगवज्ज्ञान
स्य न हेतुत्वमिति भावः॥ आधिककरणत्वात्॥ अस्मदीयदंडविशिष्टज्ञानं प्रति करणत्वात्॥
तत्कारणमिति। तद्वैशिष्ट्यानुभवे कारणमित्यर्थः। तदेव स्मरणात्मकं विशिष्टज्ञानमेव।
पर्वतेऽनुमितेः समवायसंबंधेन स्मरणपूर्वकत्वेऽपि सत्याद्विशिष्टज्ञानत्वस्य विशेषणज्ञानकार्यता
नवच्छेदकत्वेन विशिष्टानुभवत्वमेव कार्यतावच्छेदकं वाच्यमित्यत आह॥ विशिष्टानुभवे हीत्या

राम
२०

प्रयोजकत्वमित्यत आह तत्कालीनेत्यादि ॥ तत्त्वेति ॥ तत्स्वरूपविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रतिनियतविषयकत्वा
नत्वे तद्धेतुत्वमिति कार्यकारणभावएवानुकूलतर्क इति भावः ॥ तद्व्यक्तिज्ञानादेः विशिष्टज्ञानं प्रतिकारणत्व
तदन्वयाद्वा ॥ निरुक्तार्थप्रकारतावच्छेदकेन स्वरूपसंबन्धेन ॥ निरूपकस्वरूपत्वप्रकारतावच्छेदकत्वं प्रति
वच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकेन स्वरूपसंबन्धेन ॥ वस्तुतस्तु ॥ सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या स्वरूप
तुल्यत्वेन प्रकारतावच्छेदकेन स्वरूपसंबन्धेन विशेष्यत्वमित्यर्थः ॥ निर्विकल्पकमिति ॥ प्रत्यक्षविषयस्य
शोपस्थितावश्यकत्वे ॥ तस्य च कार्यकारणभावस्य प्रामाणिकत्वे सत्यप्रामाण्यकलनं तत्र न संभवति
भावः ॥ पक्षे हेतुः प्रमेति ॥ सत्यमित्येतिः ॥ प्रत्यक्षादिकस्थले इत्यादि विशिष्टज्ञानस्य पक्षत्वे विशि
ष्टज्ञानत्वप्रत्यक्षजन्यविशिष्टज्ञानत्वमिति तत्प्रत्यक्षमिति ॥ तत्कालीनविशिष्टविशिष्टज्ञानेति ॥
तत्तु संभवप्रकारकज्ञानेच्छाजन्यतावच्छेदकविशिष्टैवेति ॥ तदानीं ॥ प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानवि
शिष्टज्ञानमित्यर्थ ॥ ज्ञानादिति ॥ तथाच विशेषणज्ञानं विनातस्य संप्रकारकत्वमिति भावः ॥ तत्रेति ॥
विशेषणज्ञानाभावेन तस्य संप्रकारकत्वाभावादित्यर्थः ॥ तद्वेति ॥ तत्र विषयकं ज्ञानमित्यर्थः ॥ नन्

कल्पनुचितः । सिध्यत्याह । अस्तु वेति ॥ न चास्मिन्मते विशिष्टज्ञानस्य विशिष्टज्ञानकारणत्वे
निर्विकल्पकस्मरणाभ्युपगमे सविकल्पकाभाव इति न ज्ञानं उपलक्षणं सविकल्पकं नोत्पद्येतेति भावः ॥ नन्वनिर्विकल्प
का लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वाभावात् निर्विकल्पकात्मकज्ञानं उपलक्षणविधया इति वाच्यं । तथा
पि निर्विकल्पकात्मकानुभवस्यासिद्धत्वादिति ॥ ननु निर्विकल्पकात्मकस्मरणात्मकत्वमेव
त्मकविशेष्यकत्वप्रकारकसंस्कारविशेष्यकत्वप्रकारकसंस्कारेण तदुपनीता
नुभवकारकमेव स्यात् । ननु विशेष्यकारकमिति चेन्न तद्विषयकस्मरणं प्रति तद्विषयकसंस्का
रेणापि स्मरणकार्यकारणभावकल्पनायां विशेषणज्ञानं विना ज्ञानाभावात् ज्ञानं निर्विकल्प
कमेव ज्ञापनमिति दिक् । ननु एतन्मते विशिष्टानुभवं प्रति विशिष्टस्मरणस्य निर्विकल्पकात्म
कस्मरणस्य वा हेतुत्वे केवलेनैव स्मरणेनानुभवकारणं न स्यादनुभवे च स्मरणं न स्मितलननस्या
। किं च परस्मिन्ननुभवजन्यस्य संस्कारस्य नानुभवे स्मरणमेव कारणं वा भावनेन स्मृतमिति
नानुभवाभावानुमानविषयानुभवकारित्वं स्मरणोपनीतमेव जन्यं तत्र तन्मनःसंयोगात्

21)

दिग्या॥ ननु स्मरणेपीति। ननु विशिष्टस्मरणोर्थापत्ति। न न च्छिन्ना। विशेष्यतावच्छिन्नेन च्छिन्ना। न च एवं
रीति। विशिष्टस्मरणाय पूर्वं तथा लग्नः॥ कदाचिदंश ज्ञानाभावे संस्काराभावेन वदे न विशिष्टस्मरणा
भावात्तत्र विशेषणाज्ञानहेतुत्वस्य निरर्थकत्वात्। फलं तु भवस्य विलक्षणत्वात्। विशेषणाज्ञान
स्य स्मरणाजनकत्वेति भावः॥ ननु फलं तु भवस्य न लक्षणत्वात् स्मरणाजनकत्वमेव विशि
शिष्टस्मरणमेव स्मरणापूर्वं कल्पयितुमितिज्ञानमत्र यानि। अत एव विशिष्टस्मरणप्र
त्यविशेषणाज्ञानस्य हेतुत्वे पूर्वमनुभवस्य सफलत्वे ज्ञानकं स्मरणमेव वाच्यं॥ एवं तत्रा
पि स्मरणान्तरमित्यनवस्था। स्पष्टः॥ न च ननु भवत्वज्ञातेप्यभावे नेस्मरणस्य ज्ञाने संप्रस्य
तस्य निवेशे गौरवात् विशिष्टज्ञानमात्रे विशेषणाज्ञानस्य हेतुत्वेन विशिष्टस्मरणं प्रत्यपि
विशेषणाज्ञानं हेतुः॥ न चान्वन्न स्यात् सर्वं निर्विकल्पकस्मातेवोपयातारः॥ ननु ...
त्वविशिष्टत्वे ... विशिष्टस्मरणास्तस्य पूर्वं ... निर्विकल्पकस्य ...
इति वाच्यं॥ न सर्वत्र ... निर्विकल्पकानुभवस्यैव ...

त.प्र.
२२

मात्रान्तरेण मात्रापत्तिरिति भावः॥ संस्कारस्य प्रत्यक्षाजनकत्वान्मनसो विहेतुत्वाद्दृष्टापत्तिरिति चरमकालावच्छिन्नो
ऽप्रयोजकत्वात् मनस एव संस्कारत्वात् न तथा नाप्यसिद्धिः संस्कारत्वात् तत्र ज्ञानीयविशेषणं तथात्वाच्च॥ स्मृ
ति विनाशिनः कालीनत्वस्य भावित्वेन तत्प्रतिकारणत्वं संस्कारं विनाशकत्वे प्रयत्नविशेषत्वेन तत्प्रतिबन्धेन
विशेषत्वं तु मनसः कारणं प्रत्यक्षानिर्हेतुत्वं योग्यत्व सहकारी पश्चात् संस्कारनाशे संस्कार एव नाश्य
स्य संस्कार इति च तु मनसः कारणत्वं तु पक्षे। अतः संस्कारासिद्धिरिति॥ ननु नाश्यसंस्कारे तु मन
सः स्मर्यमाणस्मृत्यात्मकत्वेन संस्कारकल्पनेन॥ न च कारणीभूतात्मावच्छिन्नो निर्वस्
वप्रतिबन्धकपदार्थस्य सत्त्वे कारणी तु मनस्तु मनसः प्रतियोगित्वस्य तु भावेन तत्र सम्बन्धावच्छि
न्नकत्वाभावस्य नतत्त्वं हेतुत्वमिति भावः॥ प्रतिबन्धकसंसर्गाभावे तु तत्कार्यमात्रे हेतुतया
संसर्गाभावत्वावच्छिन्नकारणतानाशः प्रतिबन्धकत्वशरीरघटकत्वात् स्वावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकत्वसम्बन्धेन भावत्वावच्छिन्नकारणताया अवच्छेदकोटौ धर्मस्तद्वृत्तित्वेन प्रतिबन्धक
त्वपदार्थत्वात् तदुभावावच्छिन्नकार्यतानिरूपितसंसर्गाभावत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितत्वाव

त.प्र.
२२

दिव्यत्वार्थं नामपि स्मृतिप्रसंगादिति चेत्॥ आद्यानुभवजन्य [illegible] स्मृतिजन्यानुभवा
देवानां पश्यामहे [illegible] ॥ अथवा [illegible] स्मृतिजनकः । तत्र [illegible]
र भविना [illegible] अनुभवात् [illegible] आदितिनकिं [illegible]
न देशे भवानां [illegible] ॥ नत्वनुभव [illegible] मानसी [illegible] ननु [illegible]
भवति स्मर्यमाण [illegible] ॥ [illegible] इति ॥ [illegible] अनुभव [illegible] इति । [illegible]
[illegible] इति । [illegible] नानुभवाः
भवेन स्मृति [illegible] ॥ [illegible] अनुभव [illegible] इति भावः ॥ [illegible]
[illegible] चेति ॥ [illegible] अनुभवस्य तद्धेतुत्वात् । स्मरणहेतुत्वात् [illegible]
स्मृति [illegible] अनुभवस्य हेतुत्वात् [illegible] इति भावः ॥ [illegible]
[illegible] अनुभव [illegible] अनुभव [illegible]
[illegible] तद्धेतु [illegible] ॥ [illegible]

त.प्र
२३

स्मृतिप्रतिबन्धकत्वस्य प्रकारकत्वेन तत्तु मानुभवस्येति, तज्जातिमान्निलेन तु भेदान्तरं च हेतिस्मरणा
पत्तेरप्यभावात् तिलांशे तु उद्बोधकत्वाभावस्य प्रकारके नैकेनैवोपपत्तेः ।। उद्बोधकत्वाभावान्मायोः पक्षे न्ये
षत्वादिति ।। अनयैव च दिशा अदृष्टद्वारत्वादिमनःशक्तिमत्त्वादीनां सत्त्वस्य दूषितं चेति ।। न स्मृतिनि
ति ।। उद्बोधकविरहादिति शेषः ।। विशिष्टज्ञानस्य स्मृत्यभावोपपत्तेः शब्दज्ञानेनोपपत्तेः दृश्यत्वमनुक्त
ज्ञानसामग्र्यभावात् ।। साक्षात्कारस्य सामग्री तव्यक्तः संयोगत्वं संयुक्तसमवायरूपविशेषणताख्यम
त्यक्षसामग्री नः साक्षात्कारे प्रयोजकत्वं च व्युत्पत्तिप्रदर्शनमेवा ।। नन्वेतावता साक्षात्कारस्य सामग्रीरूपत्वे निर्नि
र्विकल्पकस्य सिद्धिः इत्यत आह नन्वेवं चेति ।। घटत्वज्ञानस्य स्वरूपकाले ज्ञायमानं प्रत्यक्षमेव घटत्व ।। न्द्व
स्याकम ।। नैयायिकानां निर्विकल्पकमिति ।। न चाप्यज्ञातघटत्वज्ञानस्य भावात् ।। ज्ञानान्तरं सविकल्पकम्
कमेव भविष्यतीति लिङ्गानि निर्विकल्पकात् सविकल्पकज्ञानमिति भावः ।। ननु रक्तो दण्ड इत्याह नन्वेति सूत्रपदं विशेष
निविशिष्टदण्डविशिष्टज्ञानमात्राहि ज्ञानानुदयात् ।। विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि कुञ्ज प्रति विशेषणतावता
वच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वात् न चाज्ञाते विशेषणे ज्ञात न एव दण्ड ज्ञानं सर्वकाले दण्डविशिष्ट

राम
२३

त्वं नाम प्रतियोगिताकत्वसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकता [illegible] प्रतियोगिक
लयवदाधीत्वादिति निष्कर्षः ॥ तथा चानुभवध्वंससत्वे सत्वेन [illegible]
निबंधक [illegible] साध्यमिति निवेचनादि सर्वं शोध्यपेक्षा [illegible] ॥ अथ [illegible]
नत्वेन संस्कारहेतुत्वयोरवान्तरभावादिव्याप्यस्त्वगतन ॥ [illegible]
नादिश्च संस्कारोऽनतिव्याप्त्यं ॥ उपेक्षात्मके [illegible] प्रतियोगिताके [illegible]
हेतुतावच्छेदक [illegible] शोध्यपेक्षाभेद [illegible] अपेक्षात्मकतानिवेश [illegible]
त्ततत्कालं मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावानन्त्यप्रसंगात् ॥ ननु
तेन संस्कारजनकतावच्छेदककोटौ सर्वं शोध्यपेक्षाभेदानां [illegible] जनकतावच्छेद
ककोटौ निवेशे [illegible] संस्कारत्व [illegible]
लक्षितेन ॥ ननु [illegible]
[illegible]

त्वमहत्त्वाप्रयुक्ततेदीतिभावः॥ ननु नकेवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकतास्यात्तात्पर्यकोऽत्र विशेषणं गात्
अपिलनमशक्यासिद्धान्वयव्यतिरेकाविवक्षा। प्रकृतेतद्विशेष्यताविशेषणतानुपपत्तिकत्वेन विशेष्यता
ज्ञानस्यासिद्धत्वाभावादिविषयोऽत्रायोगसंभवः स्वरूपसंबन्धेन तद्विनिर्णीतिः॥ अत्र संदेहे इति॥ केचि
त्तु इत्यनुकरणाद्यनुपपत्तिप्रकारकज्ञानस्य कदाचिदप्यानुमितिजनकत्वाभावात् प्रकारितावच्छेदकप्रका
रकज्ञानेऽप्युक्तरीत्या विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि प्रतिबन्धकत्वाभावाद्यत्वेन ज्ञान
त्वेनानुमितित्वेन प्रकारत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति ज्ञानत्वेन प्रकारत्वेन ज्ञानस्य हेतुत्वाभावात् प्रकारत्वविशे
ष्यज्ञानस्य हेतुत्वासिद्धेः। अत्र साध्यत्वे ज्ञानसत्त्वेऽपि कदाचित्संशयादौ प्रकारकस्य प्रकार
कज्ञानस्य कदाचित्तथात्वेऽपि प्रकारकत्वविशेष्यकज्ञानस्योत्पत्तिनिर्णयाभाव
स्यानन्तरं प्रकारविशेष्यत्वे तन्नियामकत्वमावश्यकं तथा च सति प्रकारविशेष्यतावच्छेदका वि
प्रकारादिविषयकज्ञानस्योत्पत्तेरलं विशेषणज्ञानहेतुतया इति चेत्॥ मैवं॥ तत्रापि प्रकारभावेन प्रकार
स्यानियामकत्वे कस्यचिन्नियमकत्वे दर्शितरीत्या तत्संभवेऽप्रकारविशेष्यतानियामकत्वं कथं स्यात्

डुरूज ज्ञानत्वं प्रति निर्विकल्पकं विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वात्॥ न च विशिष्टस्य
वैशिष्ट्यमिति स्वाधेन विशेषणतावच्छेदकं विशेषणज्ञानांशे प्रत्यक्षमविशेषस्येहेतुत्वेन
गृह्यत्वान्मत्सम्बन्धकाले विशेष्ये विशेषणांशे नत्वादि विशेष्यांशे ज्ञानमनिति स्वाधीनतया विशिष्टज्ञानापत्ति
वारणाय तद्धेतुत्वानावश्यकमिति वाच्यं। तथापि तद्धेतोरवेति अपि न विशेषणज्ञानं विशिष्टबुद्धिं प्रति
कार्यहेतु विशिष्टबुद्धौ सम्बन्धेः अनुमित्यादौ व्यभिचारात् विशेषणज्ञानकार्यतावच्छेदकधर्मः। अतः केचित्
लौकिको॥ नन्विति। हेतुतावच्छेदको विशिष्टज्ञानत्वं निर्हेतुतावच्छेदकं सर्वमतसिद्धं निर्विकल्पकादिसाधारणत्वे एवं
स्यात् तथा चोक्तं साधनं संभवतीति भावः॥ तन्त्रेणेति। विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानहेतुत्वे एकत्वे स
र्वेः॥ ध्यानमिति। विशेषणविशेष्यसंबन्धविषयकलौकिकप्रत्यक्षं प्रति सन्निकर्षोपाधित्वान्नैव स्वरूपः॥ अन्य
था साधने प्रत्यक्षादिति भावः॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति। विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वे विशिष्ट
ज्ञाने विशेषणज्ञानाभावे विशिष्टज्ञानाभाव इत्येवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धेः॥ तस्यैव ज्ञान
त्वा॥ विशेषणज्ञानस्य विशिष्टबुद्धिं प्रति हेतुत्वे विशिष्टस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारात्

ग॰ष्ठ॰
२५

25

विरहः इति चेन्न ॥ निरुक्तव्याप्तिघटकस्याधिकार्यतावच्छेदकत्वेऽसति विरहात् । अन्यथैव कारणतावग
मपत्तिः । कारणत्वं हि कार्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसामयिकाव्यवच्छेदकाधिकरणशक्तिमत्त्वान्यावगतिर्गो
गितान्वयेऽवच्छेदकधर्मवत्त्वं तच्छून्याधिकरणाकार्यत्वेयं किं त्वितु कार्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसामयिकावच्छे
दकत्वं तदाश्रयसत्तायाः कारणत्वं तेनानुपपत्तिरिति निरस्तं कार्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसामयिकावच्छेदेन तत्कार्या
धिकरणता व्यवधानमवगतिर्गतिनवच्छेदकधर्मवत्त्वं यो तद्व्यासत्तिर्घटत्वावच्छिन्नं प्रति
समवेतेनाधिकारणात्वप्रसंगः ॥ किं विद्वत्कार्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसामयिकावच्छेदेन कालेन तत्संबन्धा
त्तत्तदव्यवकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नं यावत्कार्यं तत्तत्कालवृत्तित्वेन तत्कालानन्तरकार्यत्वावच्छिन्नप्र
वेशापत्त्यसामर्थ्येन तत्कार्याधिकरणत्वं तत्र प्रविष्टं सम्बन्धः ॥ एवं च निरुक्तव्याप्तिघटकस्य कार्यता
वच्छेदकत्वे कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नं यावत्सम्बन्धनिरूपकस्य तद्विशिष्टत्वन्यायात् तद्घटितपर्व
क्षणाप्रसिद्धिरिति चेन्न ॥ कार्यकारणभावे तत्कारणतावगाहिप्रत्यक्षप्रमाणे निरुक्तव्याप्ति
भावे ज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेनोपस्थितान्यत्र साध्यसाधनभावे कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नकार्याया

ग॰ष्ठ॰
२५

न्यपर्याप्तेति। एकधर्मावच्छिन्ननिरूपकत्वानवच्छेदकत्वनिरूपकत्वघटकत्वेनैवार्थं कार
णीभूतभावो ज्ञेयत्वादिर्निरासितः॥ ननु तथापि विषयतावच्छेदकत्वनिविष्टत्वं तु द्वित्वं नात्र व्यवच्छेद
कांश प्रकारकघटितत्वप्रकारकत्वं तु द्वित्वं तन्न ज्ञाननिष्ठादिभावसंबन्धाभावेनावच्छेदकतानन्वयात्
लोकेऽप्यप्रकारकमेवाविशेषेणैतेन तदंशे ज्ञाननिष्ठादिनाऽवच्छेद्यस्य प्रसक्तस्य तदवच्छेदकता। न च प्रकार
कत्वेनैवज्ञानत्वज्ञानविषयत्वे धर्मस्य धर्मितावच्छेदकत्वादिविषयत्वप्रकारतया तत्त्वेन तन्नत्वतावच्छेद
कतादृष्टान्तं तथा ज्ञाने ज्ञानविषयत्वं ज्ञानत्वज्ञानविषयत्वं तु तत्त्वं कथं विशेषणतावच्छेदकत्वं
नियमितिचेन्न॥ ज्ञातत्वभासकज्ञानप्रत्यक्षविशेषज्ञातत्वावच्छेदकत्वस्य प्रकारतावच्छेदकत्वविशि
ष्टवत्त्वं तथा तद्विशेषविषयकत्वेन प्रकारतासाध्यज्ञाननिष्ठस्य स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वविशिष्टत्वं तु द्वित्वं
स्वविशिष्टप्रतियोगित्वेनावच्छेदकतानवच्छेदकत्वं विना प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावादिति॥ ननु वि
शिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वं विशेषणज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वं तत्र ज्ञानत्व
स्वप्रतियोगिविशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानकालिकसंबन्धेनावच्छेदकत्वं विशिष्टज्ञान

न॰ प्र॰
२६

26

कचित्प्रकारताशालित्वमिति पर्यवसानात् पर्यवसन्नं किंचिन्निष्ठप्रकारताशालिज्ञानमित्यपि वक्तुं शक्यत एवे
ति चेत्तु नो न हि नो ऽस्मिन्नतज्ज्ञानपक्षे जातत्वेनाहं समप्रकारक इति। इदं तु वक्तव्यम्॥ किं चान्निष्ठविशेष्य
ताशालित्वमपि तत्त्वमिति वाच्यम्॥ ननु स्वप्रकारकत्वमित्यत्र प्रकारकत्वं निवेश्यं किं तु प्रकार
त्वमित्यत्रत्वन्तु रूपपदनिरूपकाख्यानार्थमिति॥ ज्ञानमिति। निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः॥ अवच्छेदतानिरूप
त्वं षष्ठ्यर्थः॥ ज्ञाननिरूपिताऽवच्छेदकतानिष्ठा विषयतावच्छेदकतासंबन्धेन इत्यर्थः॥ विषयताविशेषइति। वि
शेष्यतारूपविषयताप्रकारतारूपविषयतासंसर्गविषयतारूपत्रिविधविषयताभेदः। न
नु किं तद्विषयत्वम् तत्राह विषयतावच्छेदेति। विषयितेति ज्ञाननिष्ठविषयितास्तु गगनवृत्तीति सि
द्धत्वम् अर्थः॥ स्वरूपसंबन्धविशेष इति॥ ज्ञानविषयस्वरूपसंबन्धविशेष इत्यर्थः। ननु विषयतायाः स्वरूप
संबन्धत्वे कथं कल्पान्तरीयमतेन तस्या ज्ञानस्वरूपत्वं विषयस्वरूपत्वं वा। न तावदाद्यः तस्याः ज्ञा
नस्वरूपत्वे घटादौ तत्तद्विविधविषयताभेदे तेषु ऐक्यात् घटत्वादितत्तन्मिति नित्यानित्यान्तर्भावनिरूपकारकता नि
रूपिताऽवच्छेदकविशेष्यताशालिज्ञानमहं मिषामीति तत्र निष्प्रकारकताविशे

राम
२६

ग्रीतेहुर

न एवं समवायेऽकालिकविशेषणतागतोभयसंबंधेन विशिष्टज्ञानलक्ष्यकार्यतावच्छेदकेनेनिय
साधारणायाभवोज्ञा। किंस्तु न सत्तु तेन्मयमस्य सत्त्वेहविद्वेशात्मसौकारविज्ञानीयाविशिष्टज्ञान
स्येवनकोर्थतावच्छेदकत्वान्। वस्तुतस्त्वादिना संकेतग्रहणं स्यात्। निर्विकल्पकेवनतेनालक्ष्यं कारः। नि
न एवतत्संबंधाज्ञानमात्रज्ञानविषयतादृशवैज्ञानिकस्यन्मतापत्तेः तत्साध्यकासंकारणकसाध्यकार
लक्षणस्यासंभवादिति निर्विकल्पकसार्थकतानिर्विकल्पकसाध्यत्वेन तत्संबंधविकल्पकात्रवच्छिन्नत्वासंभवात्।
भानसाक्षात्त्विकल्पसाध्यताया।। नन्वेवं संसर्गानवगाहसाक्षात्विनैव तत्तज्ञानविशिष्टाज्ञानात्संभवादिति चेत्
निर्विकल्पककल्पनाप्रमाणाभावे सविकल्पकनिरूपणतत्ते विशिष्टसावगाहिता। न। एवं अविकल्पक
विस्तरः। ननु दृश्यसंबंधविशेषणताकाकारत्वाप्रसंगः निर्विकल्पकेपि संबंधभानेन च तकान
मात्रस्यावैशिष्ट्यावगाहित्वं मतौ तत्तत्कालीनस्य प्रकारताया अवच्छेदकं स्वीकरोति। किंचित्रिवि
प्रकारतावच्छेदिकतारूपः। निर्विकल्पके प्रकारताभावेन तत्र सा न स्यात् इति कारणतानिरूपिताः
॥ वस्तुतस्तु। वैशिष्ट्यावगाहित्वं संसर्गावगाहित्वमेव तद्वैशिष्ट्यावगाहित्वं। किंचिन्निर्विकल्पकस्य

त॰प्र॰
२७

ऽर्थविशिष्टज्ञानत्वादस्य स्वसिद्धिः । तथाप्यतिरिक्तविषयताभ्युपगमे विषयभेदेन भिन्नतया तदनुगमक
कानुपपत्तिरिति भावः ॥ केचित्तु स्वरूपसम्बन्धरूपाया विषयताया अननुगमेन तदनुगमकस्या
नुपपत्तिरिति तत्स्वरूपं प्रतिबन्धकत्वमित्याहुः ॥ तत्त्वं तु ॥ तस्या अतिरिक्तत्वेऽपि तत्तद्विषयभेदेन
भिन्नतया तदनुगमकस्यानुपपत्तिरिति तादृशस्यापत्तेः । न चानुगतप्रकारस्यानुपपत्तिः कथं वा रजतविशि
ष्टं विषयतावच्छेदकं प्रतिबन्धकं समवायेन रजतविशिष्टं प्रतिबन्धकविषयकं ज्ञानं तेन
हेतुतायां विषयतायाः प्रकारतादिविशेष्यतादिभेदेन भिन्नतया तस्याः कस्या विवेकोऽस्य विशे
षताशालिज्ञानाद्विशिष्टत्वेन तदभावस्य प्रतिबन्धकतायां विषयतायाः प्रकारताविशेष्य
तयोरननुगमेन तदनुपपत्त्यभावादित्याशयः ॥ अत्र ज्ञानानां सविषयकत्वेन तदनन्तरमेव प्रतिबन्धकज्ञानता
स्तु प्रतिबन्धकतायां कार्यकारणभावस्य स्वरूपत्वात् । किंतु तन्न प्रत्यक्षादौ तस्य
कर्मत्वरूपत्वात् । तत्र च ज्ञानानिमित्तकारणं समवायिकारणं च तद्वच्चविषयत्वमिति विशिष्ट
ष्टं ज्ञानमात्रस्य विषयत्वमिति ॥ अतो विषयताऽऽतिरिक्ता नैव । न निमित्तकारणत्वविषयता न वा ॥ विषयतिरिक्त

तत॰
२७

रूपवित्वनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति अवच्छेदकसाध्यत्वे॥ घटपटाविति समस्त[illegible]
स्वरूपसंबंधापन्नेऽस्ति॥ तत्राद्ये स्वे [illegible] स्वरूपसंबंधं घटादिविशेष्यकत्वात्॥ अन्यथा घटपटौ स्तो भावावृत्ति इष्ट
विशेष्यतानिरूपितघटत्वनिष्ठप्रकारताशालिज्ञानत्वरूपानुमितित्वस्य तत्र सत्त्वात्॥ नहि तत्र प[illegible]॥ घट
पटत्वसंयोगाः घटवृत्तित्वभिन्नस्य [illegible] न विशिष्टवृत्ति अभिन्नकालीनत्वे [illegible]
[illegible] भावात् [illegible] घटत्वानन्तामेघे [illegible] तत्त्वेन विशिष्टता [illegible] स्वरूप[illegible]
[illegible] तासामपि [illegible] भावात् [illegible] नविशिष्ट [illegible] अनुपपत्तिः [illegible]
[illegible] समस्त [illegible] विशिष्ट [illegible] प्रयोजक [illegible] संबंध [illegible]
[illegible] विशिष्ट [illegible] अनुपपत्तिः [illegible] घटपटत्व [illegible] प्रयोजक [illegible]
[illegible] संबंध [illegible] संबंधावच्छिन्नप्रकारत्वाद्वि [illegible] संबंध [illegible]
[illegible] संयोग [illegible] संयोगाभावान्नानुपपत्तिरिति वाच्यं॥ घटवृत्तित्वं संयोगा[illegible]
[illegible] विशिष्ट [illegible] समस्त [illegible] नानुपपत्तिरिति॥ तथ्या॥ स्वरूपसंबंध [illegible]

ना.म.
२८

28

एवास्तीति ॥ स्वरूपसंबन्धस्य च विच्छेदो ऽस्तित्वसंपूर्णः । अत्र केचन ॥ स्वरूपसंबन्धं चाप्रतिसंक्रान्तम
रूपविच्छेदं स्वीकारो ऽपरत्वादित्यर्थः ॥ ननु सर्वत्र स्वरूपसंबन्धे प्रत्यभिज्ञा [illegible] ज्ञानमन
त्वाभावाद् [illegible] क्रियाज्ञानस्वफलशालित्वरूपमहत्त्वकर्तृत्वाभावेन कार्यत्वाद्धि नीयेति [illegible]
ज्ञानादीनां [illegible] मन्तव्यं [illegible] इति भावः [illegible] अनुपपत्तिरित्याशङ्कते कार्यत्वेऽप्यपीति ॥ इति भावः
अनेकरूपीलक्षणः ॥ तद्वदेव नष्टघटस्यापि सर्वदैव । न च [illegible] घटस्य लेखकत्वादेरनुपपत्तिरिति भावः
प्रत्यभिज्ञा [illegible] आरम्भके [illegible] प्रसङ्गकार्यत्वादित्याह नित्यस्वरूपसंबन्धस्याभाव
मन्तव्यं [illegible] अतिप्रसङ्गापत्तेः नैव [illegible] प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरप्यतिप्रसङ्ग इति भावः ॥ एवं च
क्रियाज्ञानस्वफलशालित्वरूपस्य कर्तृत्वस्य [illegible] विषयतासंबन्धेनानुपपत्तिरिति हृदयम् ॥ ननु [illegible]
[illegible] ज्ञानादित्यनुपपत्तिरिति हृदयम् । ननु तत्रापि आधाराधेयभाव इति [illegible]
ऽभावे ज्ञातता [illegible] स्वरूपसंबन्धेनाप्रतिकार्यतां [illegible] कार्यत्वाद् [illegible] इति नित्य
मस्त्वभावे न नष्टघटस्यापि नानुपपत्तिरित्याह स्वरूपसंबन्ध इति । [illegible] स्वाभाविकसंबन्धे रक्षा ॥

राम
२८

ति। सम्यग्ज्ञानेन विनश्यतीति फलितार्थः। सेयं चाज्ञानेनैव संबंधमद्धस्येति। अतिरिक्तसंबंधमस्यस्मैव्यर्थः

पुरुषं मा। हस्तुक्लिकं। एतत्॥ ज्ञानजन्यविशुद्धनिष्ठज्ञानतास्त्वपदार्थो गीकारात्॥ कुत इति॥ ज्ञा

नजन्यविशुद्धनिष्ठज्ञानतास्त्वपदार्थो [illegible] कारइत्यर्थः। ज्ञानकार्यविनिति। [illegible] ज्ञानान्निरादेश

रदेः [illegible] मनाभावलक्षणविलक्षणसंबंधकार्यविमिति फलितार्थः॥ [illegible] ज्ञानस्यस्वभाव [illegible] मायानन्दं [illegible]

इत्यर्थः। विनष्ट इति [illegible] नन्वेतेन ज्ञानस्य [illegible] ज्ञानं [illegible] प्रतिबन्धः। [illegible]

इपति॥ [illegible] मिथ्या [illegible] नन्वेव [illegible] ज्ञानस्य [illegible]

गासंबंधेनज्ञानस्य [illegible] ज्ञानेन [illegible] इत्येतेन [illegible] स्वचेति। सम्यग्ज्ञा

कारणस्यकार्यसहभावेनहेतुत्वात् [illegible] नाशेनतत्रस्थितिसंभवः। [illegible] सम्यग्ज्ञानं [illegible] कारणनाशस्य

समवेतनाशहेतुत्वात् ज्ञान [illegible] एव [illegible] नाशो [illegible] इति भावः

॥ नन्वेवं [illegible] ज्ञाननाशे [illegible] स्यादित्याशंक्याह। तत्रेति

दिना। तत्र [illegible] इति [illegible] कर्मकाण्डीति। [illegible] सर्वथा। ज्ञा

[illegible] ज्ञाने प्रतियोगि [illegible] संबंधो [illegible] भासत इत्यपि [illegible]
[illegible] प्रतियोगिक [illegible] संबंध [illegible] अतिव्याप्तिरिति [illegible]
[illegible] प्रतियोगिक [illegible] इति [illegible] व्याप्ति: [illegible] प्रतियोगिक [illegible]
संबंध [illegible] इति ।। वाच्यं ।। [illegible]
[illegible] ।। [illegible] ।। [illegible]
[illegible] ।। [illegible] इति ।। [illegible]
[illegible] ।। [illegible]
[illegible]
[illegible] इति । [illegible]
[illegible] इति भाव: ।। [illegible] इति । [illegible]
[illegible]

कारात्। विलक्षणत्वं तु यत्संबंधेन स्वाश्रयवत्त्वे समवायादिकमादाय। एवं च विलक्षणत्वं स्वसंबंधेन स्वा
श्रयेति ज्ञानस्यातु स्वीयविशेष्यतानियमः। आश्रयावस्थेनैव भिन्नाश्रयसंबंधेन स्वाश्रयवत्त्वप्रभावसंगा।
श्रीयेन विलक्षणसंबंधेन स्वाश्रयवत्त्वस्य आसन्नाश्रयस्य व्यवहारात् अनुपपत्तिरिति भावः॥
स्वमतावच्छेदकं दूषणं यथाविशेषके विना। वस्तुतस्तु गोत्वाकमत्वेनान्तु यथान्वेषि निष्ठिलेन तत्त्वा
वांशस्य भावाभावे इत्यत्र बद्धस्थानं। प्रकारतानवच्छेदकविशेषः। किंतु प
तियोगित्वमेवेत्यर्थः। किन्तु केवलाव्ययाभावे इति॥ संबंधावच्छेदके दिसंबंधेन तव
तियोगिता भिन्नार्थः दंडस्तु रूपवदिति ज्ञाने प्रकारत्वादर्थः। संयोगप्रतियोगित्वस्य दंडस्य
द्रव्यस्य समवायेन दंडप्रतियोगिकसंयोगस्याभावात्। प्रतियोगित्वं स्वसम
वसंबंधावच्छिन्नविशेष्यत्वं स्वसंबंधावच्छिन्नत्वमिति॥ स्वसंबंधेन वच्छिन्नविशिष्टः समवायः। सं
योगो हि नित्यवस्तुनः संयोगसमवायः। संयोगः प्रतियोगित्वस्य दंडस्य प्रकारतावच्छेदकत्वात्।
तत्त्वप्रतियोगित्वेन भासमाने संयोगप्रतियोगित्वार्थः। तस्मात् विशिष्टबुद्धौ भेद

त० प्र०
३०

३०

ण इन्द्रियमर्थेन इन्द्रियाणां वस्तुप्राप्यप्रकाशकारित्वनियमादिति। संयुक्तेति। नन्वतिरि-
क्तं गृह्यत इत्यत आह नचेति। चक्षुरादीन्यत्रापीति। चक्षुरादिकमेवमपीति नच ज्ञानस्य चक्षुः। ज्ञाने-
पदेन ज्ञानलक्षणाया व्यवच्छेदः। नचाऽचक्षुरादिव्यापारं विनापि ज्ञानलक्षणासन्निकर्षात्प्रत्यक्ष-
दाचित् ज्ञानस्य ज्ञानजनकत्वेऽपि सन्निकर्षाश्रयस्य प्रत्यक्षत्वं नास्ति अतो लौकिकेति प्र-
त्यक्षस्य लक्षणमेवेति भावः। नन्वलक्षणासन्निकर्षे ज्ञानस्य ज्ञानजनकत्वे मानाभाव इत्यत आह
स्मृतेति। संयोगेति। परस्परसंबन्धप्रतियोगित्वं। ननु परस्परसंसर्गे सन्निकर्षत्वमिति त-
त्कथमत्र नेति। अन्यथा ज्ञानलक्षणासन्निकर्षे ज्ञानस्य पदार्थोपस्थितसंसर्ग-
ग्रहणं स्यादिति। कस्यचित्कादाचित्कत्वादिति। कचिन्नास्तीति भिन्नयोः न तयोः संबन्धस्य संसर्गग्रहणं
सन्निकर्षतया सत्त्वाभावात्प्रत्यक्षं नाकाङ्क्षार्थज्ञानस्य हेतुत्वात्। नत्वत्र तत्संसर्गसंसर्ग-
भावेन कारणत्वं नोच्छेदप्रसंग इति तत्स्वीकारः आवश्यक इति भावः। इत्थं लक्षणानां लौ-
किकसन्निकर्षं विनापि चक्षुरादीनां ज्ञानजनकत्वं नास्त्येव सर्वं लौकि-

रा० प्र०
३०

यन्नस्य नोनुष्यात्तानुमितिसंगः॥ अनुमुपमा धकृ गुरुत्वस्तु॥ संस्कार्यप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मवत्त्व
विशेषः॥ नद्यादृश्यं च॥ इत्यादृकं नेत्यर्थः॥ इत्यादृकं संवादि अविषयकत्वेन लौकिकसाक्षा
त्कारजनकतावच्छेदकधर्मक्य अतो तेनानुमपाप्तिरसंवादस्तु विनातिप्रसंगः॥ तत्रापि वस्तु
तु स्वप्रसङ्गोऽहिति॥ अमहत्त्॥ इत्यादृकं नवत्॥ तन्ने महप्त्व इत्यालौकिकत्वं प्रवर्तकं॥ न्यायतएवेत्यो
विग्रहके त्याविइत्यवतो त्यर्थः॥ तत्र प्रत्ययः आत्मग्राहकमिति॥ तथाभ्यवतत्वः आत्मविनात्माद
कत्वात् तेन तत्राहतेङ्गहत्यादिरिति भावः॥ संवेति॥ तत्र सर्वविषयकज्ञानजनकमिति सिद्धं
नभोऽप्रसंगाहित्यर्थः॥ विषयकेऽमतिरिक्तविषयकज्ञानजनकत्वमिति॥ तथा वृत्त्यादृष्टमसिद्धं त
र्कग्रइति भावः॥ पर्यन्तमिति॥ स्वेन स्वविशिष्टविषयकज्ञानजनकत्वमात्मनि प्राप्तेरसिद्धेत्यर्थः॥ त
ज्ञानांशप्रविषयकस्वकृतादृष्टीत्यनस्यान्तरादविरिः॥ तत्स्वकृता वस्तुतो द्वेष्याभावादिति भावः॥
किन्तु इत्पावर्त्याह॥ पक्षमिति॥ मीमांसके ज्ञानेनत्वस्यास्तात्म तद्संगाकोऽयत्नवादीकृत्वी का
रान्तव संज्ञकस्तुगद्भि इत्यादृष्टका विलक्षणोपगतो॥ काम एवात्मात्मनेऽमहत्तु निवेतनवस्त्रिये

न.प्र.
३१

कारोदयात्तस्य सहकारिविलम्बाद्यप्रदकमिति भावः॥ मेयत्वादिनेति॥ सुन्दर्मसमेयेन सुरादिका
पाः इत्यनिच्छाप्रसमेयत्वेन प्रमेयसामान्यविषयकालौकिकेकसाक्षात्कारस्यात्तेस्तानिसहकारि
त्वभावशपकमिति भावः॥ स्वतन्त्रेमिति॥ बहिरिन्द्रियप्रकेज्ञानजनकसामग्र्यन्तर्भ्यक्ष्ट्रर्थः॥ मा
वाश्चेति॥ अर्वाग्विषयके ज्ञानजनने इत्यर्थः॥ अवाग्नीतीति॥ त्रीण्यग्नीति शेषः॥ तृतीयेति॥
आत्मयोगजगुणात्मात्ररर्थः॥ तदभावः॥ योग्यगुणाभावः॥ तच्चीति॥ आत्मा॥ तत्र मन नयोगुरु
रामह त्रिशातिश्चेत्यर्थः॥ स्वात्मवृत्ताज्ञानादिः॥ तदेकत्वेति॥ आत्मेत्रविषयत्व सहमपि मानो
त्यर्थः॥ इन्द्रियसाक्षात्कारत्वं सामग्रीसत्त्वेन तत्संयोगपरिमाणादिसाहकसामग्र्याः त्रिंशत्वादुत्वसा
क्षात्कारस्य संस्कारपरिमाणाविषयकत्वनियमेनात्मसंयोगसन्तयोरविमानसंभव इति भावः॥
नयोग्येनलौकिकमानससाक्षात्कारविषयीमतेइत्यर्थः॥ अत्रवामनस्सूत्रेतेसमवायसम्बन्धका
रणावलात्स्वानाहीत्यादिकारणोयविशमानसेवाभकाभावः॥ नचतथापत्तिसंस्कारादीनामपि
मानसापत्तिः॥ सामग्रीसत्त्वादितिवाच्यं॥ तत्रानायासंस्कारस्यसातिस्वीकरणेशक्तिगती

रा.प्र.
३१

31

कथं निकर्षं विनापि सुरभिचंदनमिति चाक्षुषोदयः॥ ज्ञानलक्षणाऽलौकिकप्रत्यासत्तिरिति ध्येयं॥ लौकि
काप्रत्यक्षत्वाव्याप्यजातिमत्त्वं ज्ञानलक्षणात्वमिति किंचित्प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति इन्द्रियसन्निकर्षत्वेन
हेतुत्वेनेति कार्यकारणभावो बोध्यः॥ कार्यतावच्छेदके लौकिकत्वनिवेशात् ज्ञानलक्षणादि
जन्ये नैव लौकिकसन्निकर्षजन्यनिर्विकल्पके व्यभिचारः॥ कारणतावच्छेदके चकिंचि
द्विषयतावच्छिन्नत्वनिवेशात् निर्विकल्पकोपनीतभानापत्तिः॥ निर्विकल्पकप्रत्यक्ष
कलाः [illegible] ज्ञानलक्षणा न वैशेषिकमतेति बोध्यं॥ सामान्यलक्षणा ज्ञानलक्षण
प्रत्यासत्तिजन्यं ज्ञानं विषयतासंबंधेन कार्यं ज्ञानं विशेष्यतासंबंधेन कारकं ज्ञानं
ज्ञानलक्षणानिवेशे तद्विषयत्वेन [illegible] ज्ञानस्य कारकज्ञानं प्रतिबंधकमित्यर्थः॥ [illegible]
मकरूपाभावादिति॥ इत्थंच कार्यतावच्छेदके लौकिकप्रत्यक्षत्वनिवेशेऽपि नक्षतिरिति ध्येयं॥ यो
गजधर्मलक्षणाप्रत्यासत्तिरूपालौकिकसन्निकर्षजन्यं प्रत्यक्षमाह॥ योगजेति॥ यो
गजो योगजधर्मसहकारेण मनसा चक्षुरादिव्यापारं विनापि सर्वविषयकलौकिकसाक्षा

वच्छिन्नं प्रति विजातीयमनःसंयोगत्वेनात्मसमवेतज्ञानं प्रति विजातीयमनःसंयुक्तसमवायत्वेना
त्मसमवेतज्ञानसमवेतमानसत्वावच्छिन्नं प्रति विजातीयमनःसंयुक्तसमवेतसमवायत्वेनेत्यादिका
र्यकारणभावकल्पनागौरवं ज्ञानादिजन्यमनःसंयोगत्वेन वैजात्यानुगतेन
ज्ञानत्वस्य साक्षात्त्वेनेति भावः॥ एतेनेति॥ त्वगिन्द्रियेण चक्षुःसंयोगस्य सत्त्वादिति भावः॥ ते
षां॥ परमाण्वादीनां॥ चक्षुःसंयोगसत्त्वादिति॥ चक्षुर्जन्यलौकिकसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नं
॥ चक्षुर्जन्यलौकिकसाक्षात्कारसामान्यसत्त्वादिति भावः॥ महदित्यादि॥ द्रव्यचाक्षुषं लौकिक
विषयतासंबंधेन चाक्षुषं प्रति समवायेन महत्त्वेन उद्भूतरूपत्वेन च हेतुत्वे सिद्धं॥ परमाणौ म
हत्त्वाभावात्॥ द्व्यणुकस्य महत्त्वाभावात्॥ विशेषेति॥ उद्भूतरूपवत्त्वाभावात् तन्मात्रसामान्यस्य वृत्तेः
र्थः॥ तदेवाह॥ परमाण्वादौ तद्रूपस्य विशेषाद्रूपस्य अनुद्भूतत्वात् उद्भूतभिन्नत्वात्॥ प्र
भाविशेषाद्विशेषस्य वायोरुद्भूतरूपाभावात् रूपस्यानुद्भूतत्वादित्यसंगतं तथा विशे
षाद्विशेषेन तन्निमित्तकारणस्य अंशेन भासमानस्य॥ तन्त्रोपपत्त्याद्वितीयं चक्षुःसंयो

32

न.ज
३३

33

कामरूकद्भुतरूपादिरूतास्याद्वैविनस्यादितिदिक्॥ एकोऽस्मिन्नात्मस:स्थित:॥ स्वोद्भूतत्वस्य
जातित्वेन नीलत्वादिनां संकरप्रसंगा: न च नीलत्वादिकं स्वेनानेन्द्रोद्भूतत्वमितिवाच्यं॥ तथा सति वायु
ग्रहाग्रहत्वे प्रतितद्भूतरूपत्वेन कारणतानुपपत्ते:॥ कारणतावच्छेदकस्यानियत्वादिति॥
तत्त्वेद्भूतत्वमिति॥ न च नीलत्वादिनां संकरप्रसंगापत्तिरिति नीलत्वत्वाच्छिन्नानुद्भूतत्वस्वेवा
गमात्॥ अनुद्भूतत्वाभावकूटविशिष्टरूपत्वेन च प्रत्यक्षे प्रतितिहेतुत्वेन प्रतितारागाभावादिति भाव:
॥ प्रसंगाच्चक्षुर्ग्राह्यगुणान्नाह॥ संख्यादिरिति॥ आद्यपदात्परिमाणादिरूपमिति॥ चक्षुर्ग्राह्य
वृत्तिरूपमित्यर्थ:॥ नभ्यावेति॥ द्रव्यपदं आत्मादीनां व्यर्थ:॥ ननुतन्मात्रवृत्तित्वं गोत्वादेर्न
र्थकमितितन्मात्रपदमिति॥ घटाकाशसंयोगस्य काशवृत्तित्वान्नेतोरपदन्नात्रवृत्ति
त्वमितिभाव:॥ ननु त्वच्मसंलग्नात्वस्य चक्षुरवत्वादिति तन्मात्रवृत्तिमभावादित्यपक्षसंयोग
स्वितिनिलाग्निघटस्थ प्रसवत्वेलवा रताभावाद्रोचकव्याख्यानासनिकर्षादिव्याप्यहेतुस्याशंका
यामाह॥ त्वचहति॥ महद्दित्याद्युत्तरत्वस्य प्रत्यक्षेत्वान्नौकिकविषयतासंबंधेन द्रव्यप्रत्यक्षवं

रा.म
३३

गत्वेन द्रव्यत्वाद्युक्तं च सिद्धं तं परमाणवादिवृत्तिः संयोगेत्वं वेजात्या नश्यद्वेगमात्रवृत्तित्वस्यावद्वि
रिलिङ्गिकादे रूपं द्वितत्वरूपादि सिद्धेस्तथा।। न च विजातीयत्वं च वस्तुः संयुक्तविशेषणतया साध्यतावच्छेदका
नुकूलहेतुत्वं तथात्वानां गुरुत्वरूपाभावप्रसक्तेर्गुरुत्वे अनन्तविजातीयत्वं च वस्तुः संयोगस्यावश्यक
तया वाच्यत्वादुक्तस्थापत्तिरिति द्वित्वरूपहेतुलभावश्यकमिति निरवद्यं।। द्रव्यत्वावस्तु कर्मजनक
वेगेरूपवत्तया वेगात्वान्यत्र मीकाशानश्यवृत्ति जातेरिकारणात्।। न च तत्र विजातीयवस्तुः सं
योगस्य च क्लृप्तत्वात्स भावात्क्लृप्तात्वादेति सिद्धं द्वितत्वरूपहेतुलभावश्यकमिति वाच्यं।। स्वजनि कर्मा
क संयोगस्य स्वस्वाश्रयाभावे नश्यत्तुविद्वस्तुः प्रतियोगिकसंयोगमात्रादिति चेन्न।। विजातीय कि
याया एव विजातीयसंयोगनियामकत्वेन तद्रूपकर्मवस्तुः क्रियायां इति परमाणोरन्यत्रापत्संयोगः
तत्र परमाणावविजातीयसंयोगस्य द्वित्व्य तथात्वसंख्यानकत्वादि शेषाणि मनाग।। न च तत्र
रेखास्थापि विजातीयसंयोगनियामकत्वे परमाण्वादिकेऽन्तरदेशान्तरविभागकर्तारं कर्मणे
नानाविजातीयसंयोगानित्यत्वं।। कर्मतोऽन्तरदेशान्तरविजातीयसंयोगनियामकत्वे कर्मणाः स

त० प्र०
३४

34

परमाणुद्व्यणुकादावतिव्याप्तिवारणाय महदिति विशेषणं ध्वंसादावतिव्याप्तिरिति वाच्यं ॥ नु नित्यवृत्तिमत्त्वान्मार्गान्वा
द्व्यणुकादावतिव्याप्तिः महत्त्वं तथापि उपादानस्पर्शवत्त्वं वा वार्यं । मात्रेण स्पर्शवत्त्वं न वा घटेति । उद्भूतस्प
र्शवन्मात्रवृत्तित्वात् उद्भूतस्पर्शवत्त्वादित्यत्र हेतौ व्यभिचारं वारयितुमनन्यत्र हेतौ हेतुत्वमात्रस्य वृत्तित्वं तस्येति भावः
॥ तत्र हि समवायेन त्वगिन्द्रियसमवेतत्वम् अप्रत्यक्षत्वं एवेत्यर्थः ॥ वायोरपि स्पर्शेन प्रत्यक्षत्वादिति मी
मांसकमतं दर्शयति ॥ मीमांसका इत्यादिना ॥ लाघवात् ॥ त्वाचप्रत्यक्षस्वरूपस्य हेतुत्वात् कल्पनेन ल
घवत्त्वं ॥ महदिति ॥ महत्त्वविशिष्टोद्भूतरूपमित्यर्थः ॥ न प्रत्यक्षं ॥ भाव प्रत्यक्षयोग्यं ॥ प्रत्या
र । प्रत्यक्षस्पर्शेन कारणतया उद्भूतस्पर्शहेतुत्वात् चक्षुषा न प्रत्यक्षं निरूपहेतुत्वो न वायोः ॥ अ
नक्ष्यति ॥ उद्भूतरूपस्य प्रत्यक्षे जनकत्वात् । इत्यर्थः ॥ बहिरिन्द्रियेति ॥ आत्मप्रत्यक्षे व्यभिचा
रवारणाय बहिरिन्द्रियजन्य प्रत्यक्षे विशेषः ॥ आत्मन एव न तत्र साधारणत्वमिति भावः ॥ तदभावान् ॥ उ
द्भूतरूपाभावात् ॥ नैयायिकमिति ॥ नव्यापेक्षयार्थे प्रत्यक्षमित्यर्थः ॥ लाघवादिति ॥ बहिरिन्द्रियजन्य
साक्षात्कारत्वापेक्षया त्वाचत्वमात्रस्य कार्यतावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः ॥ अन्ये मीमांसका

राम
३४

छि नं प्रति षट्त्वेन नाड्र तस्य चैनोड्र तस्य शलिनच्वेत, लोम्न तु प्रस्य स्वाप न्निति भावः॥ सा कम्बतो वदि
र्धमम्पस्य लोम्बर्हि नंशति, उ ड्र तस्य पलेन दे तु वा- स्त्रो वशमस्य क्षविरुःपं दे तुः॥ ते न न वाधो, न म स्य सामिति
हृदयं॥ यथा न्मं मं पङ्गा यन्वाद्दं प्रमस्य श्चोवा स्थमिति॥ ने केप्यादिना॥ प्रमा वाङ्गति॥ न च प्रभा दितेन सोमपं भि
लं नेतवश माधरुपत्न भेदनकु द अन्वाभिति वाचं॥ तद स्यमताकु सौ गते वौ के वाहिति॥ प्रेम न्वागि नि
प्रधेद्याय कुरगानाद्र गुरगा म्प्रगादि न्यालेवाधो र्भाड्डतिभावः॥ विस्तु वोधो ग्युस्य स्यस्य पस्य ग्रहणवाः न
दुगाभस्मो गाड्डपा निरिक्वाडपि॥ पर्ड्डड्र तस्य शंवं न्मोत्र नि॥ न न्मान्नहनि लेचनादि नग मुक्तिं॥ पक्षुड
ड्र तस्य शं भेति॥ स्यान्नाद्धि कं गांधनगद्द ला ग्रभिवउ ड्र तस्य शं क्षस्यर्थः॥ नकु त्वंकु वापो यांइ
नि अर्भास्त न्माद न्मन एवेति॥ न्मात एव। वेस्तु धोयत्व निंशहस्यांस्तां वाधिति॥ वाह्य ग्रनिमा गान्स
वस्तु ग्योग्यताादि तिथ्यां ग्या न कु उ म्नृ तस्य शं वदर्हं भवस्तु सौ गदृगन्पं वान्नाभि लं नं ने वानलस्य
स्यापन्निवा नगोवैतं मह दि लाहिवि शे कोगो ने ध्रान्माद् वैदति॥ न काचं प्रभा वाधि नाना स्य च स्वसों
गज नान्न स्पेवमहं स्थापनि रनस्य हि ग्राममाणा कष्पकुं भवेति भावः॥ न न्च स्तुं नौ न्योविरागनोते व

35

ति उद्भूतरूपवत्त्वेनाहेतुत्वेऽपि लाघवान्मात्वादेः उद्भूतरूपाभावस्य उद्भूतस्पर्शाभावस्येति विशेषणा
भाववत्त्वस्य प्रयोजकत्वेनाव्यभिचारात्॥ न च तन्तौ उद्भूतरूपाभावस्यैव तुल्यत्वात् उद्भूतरूपवत्त्वेना
कारणत्वे वाच्ये लाघवात् भावस्य प्रयोजकत्वात् भूयोऽवयवेषु भाव एव प्रयोजकमस्तु॥ ननु तर्हि उद्भूतस्प
र्शत्वेन हेतुत्वमाद्यवृत्तित्वात् न विरहः॥ भेदे मानं वायोर्विशेषमाने विषय भावात् प्रत्यक्षानेन गौ काय
इति विज्ञ॥ इह उच्यादि देशो विहंगमः इत्यत्र प्रभाभेदे न प्रत्यक्षेऽपि देशस्य कालस्य च प्रत्यक्षत्वाङ्गीकारे इ
हविहंगम इति प्रतीत्यनुपपत्ते॥ संयोगस्य प्रत्यक्षत्वं गृहीतस्य हेतुत्वात्॥ एवं संयोगाविशे
गात्वेनैव कल्पनात् संयोगत्वेनानुमानेन स्यात्॥ न च परमाणौ देशे प्रत्यक्षे अव्याप्यरूपत्वं नानुपलम्भात् संयोगे
योगाविभागयोरनुमानात्॥ संयोगत्वेनानुमानमिति वाच्यं॥ प्रत्यक्षे उद्भूतरूपवत्त्वं लाघवात् प्रत्यक्षे
त्वात्॥ तस्या द्रव्यत्वाद्युक्तत्वात् प्रत्यक्षावच्छेदकत्वात्। उद्भूतस्पर्शत्वेन कारणता संभवे॥
न च समवेतप्रत्यक्षस्य त्विषि लाघवात् प्रयोजकत्वेन प्रत्यक्षावच्छेदकत्वमिति वाच्यं॥ समवाये कालिके वि
शेषणतायां भवत्वेन समवेतप्रत्यक्षत्वे प्रत्यक्षावच्छेदकत्वात्। एवं शीतादि कार्यकारणभावे बाधे

त्वे

नापप्रसंगात्॥ ननु रूपत्वे व्यभिचारित्वात् [illegible] दिति चेन्न उद्भूतरूपवत्त्वे सति स्पर्शवत्त्वस्य [illegible] केऽ
कत्वे गौरवात् [illegible] रूपस्पर्शयोः प्रत्यक्षत्वे [illegible] नाम [illegible] अन्वयव्यति
रेकाभ्यामेवेति [illegible] ॥ [illegible] वायोः प्रत्यक्षत्वे [illegible] स्पर्शसमवायिकारणता
वच्छेदकतया जातिसिद्धिरिति [illegible] स्पर्शवत्त्वाद् [illegible] प्रयोजकत्वेन [illegible] तु
[illegible] ॥ ननु [illegible] वायोः [illegible]
[illegible] व्यभिचारकत्वात् [illegible] समवायित्वात् [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] वायोः स्पर्शवत्त्वाभावः॥ [illegible]
७१

[illegible] स्पर्शवत्त्वान् [illegible]
॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible]

मत्वाविशेषेणस्पर्शहेतुत्वकल्पनेनचक्षुषोर्मलमलत्वाद्विशिष्टगौरवादितिवाच्यंतस्यस्व
स्वीकारएवोचितइतिचेन्नोद्भूतरूपप्रतिबंधकाभावविशिष्टमहत्वसंयुक्तसमवायेनद्रव्यस्पार्शन
त्वेनकारणस्यविशेषणस्याप्रमीलासंभवेनसामान्यसामग्रीबलात्गगनेऽपिसंयोगस्पार्शनापत्तेर्दु
र्वारत्वात्सद्भिन्नस्पार्शनेप्रतिसद्भिन्नत्वेनाणुपिशाचादिसामान्यसामान्यस्यप्रत्यक्षफल
जनकीभूतस्यप्रतिबंधकाभावसद्भिन्नत्वेनस्वसहकारित्वकल्पनादेवगतिगौरवात्गौ
रवात्तद्रूपेणगगनसंयोगस्पार्शनाद्यापत्तेर्विशिष्टविजातीयसत्वेनवा
स्पर्शेनप्रतिबंधकत्वोचितत्वात्विजातीयसत्वेस्पार्शनाभावयोर्विशेषाभावात्पाकिकरूपघ
टितसामान्यादिकस्पर्शसंबंधेन॥नचविजातीयसत्वस्पार्शनाभावयोर्विशेषणविशेष्य
भावविनिगमनाविरहइतिवाच्यं॥विजातीयसत्वविशिष्टस्पार्शनाभावत्वेप्रतिबंधकत्वेऽसा
माजिकरूपस्येवप्रतिबंधकतावच्छेदकसंबंधगौरवात्॥स्पार्शनाभावविशिष्टविजा
तीयसत्वेनप्रतिबंधकत्वेतादात्म्यस्यैवप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वलाघवात्।प्रतिबंधकताव

रूपाभावेनतत्स्वस्वसाक्षित्वात्॥ वायुर्नातीन्द्रियःत्वगिन्द्रियग्राह्यत्वादित्यनुमानादिद्रव्यप्रत्यक्षत्वाप्रयोजकत्वात्॥ यद्वा हेतौ वा द्रव्यत्वे रूप
लेनतन्मतेऽतीन्द्रियत्वस्य लोकोक्तेः॥ ननु तत्र तद्व्यक्तौ स्पर्शवत्त्वं गगनादिजातीयस्पर्शत्वेन प्रत्यक्ष
त्वान्यासिद्धिः केशरूपविशेषस्पर्शगगनादिमत्प्रतियोगिकत्वात्प्रत्यक्षत्वाभावात्स्पर्शनेन चक्षुषा स्पर्श
नानुपपत्तेः॥ चक्षुरुक्तस्पर्श [illegible] नेत्रसन्निकर्षाद्वायौ प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः तदवच्छिन्नविशेषः केन चे
दृश्यत्वानुमानं तु नाकस्मात्कारणात्॥ नन्वत्र तित्वप्रमाणं तद्दृष्टौ एकत्वे जातिवत्तत्स्पर्शाः नन्वत्र निवे
शान्तानुपपत्तिः प्रत्यक्षत्वात्॥ तथा सति विजातीयस्पर्शः प्रत्यक्षो विशेषगुणादि विशेषमतेऽपि निरूपणा
द्विरहस्यसंसारः॥ एतेन वस्तुतः समवायेन रूपसामान्यसामान्यस्पर्शेनावाभावरूपकारणत्वि
नातिवायुस्पर्शस्पर्शेनतत्त्वनन्तस्पर्शविशेषसामग्रीतारूपसंबन्धेनवायुस्पर्शकसमवायरूपसामान्यस्य
मणीवज्जातगगनत्वद्रव्यत्वा स्पर्शनावच्छेदे रूपवत्त्वाद्॥ नन्वस्पर्शस्पर्शभेदतिरस्कारादिनातिरिक्त
कन्यजिज्ञासा स्पर्शसामान्याद्रव्यमत्वेनस्पर्शनवायुकृतेनननीयस्पर्शनाभावाभावस्य रूपो
रूपतस्य सद्कारित्वकल्पनानानुपपत्तिरिति॥ तथा सति तत्रैव व्यक्तावच्छेदकत्वे स्पर्शा

त्वात्संभवेन सद्विन्द्रियसमवेतस्पार्शनत्वस्य वकार्यतावच्छेदकतयाविनिगमनाविरहासंभवात् ॥

न.प्र. ३७

न चैवमपि मनःसंनिकृष्टरूपादौ कथं स्पार्शनत्वापत्तिरिति वाच्यं ॥ एकाश्रयघटितसंनिकर्षो द्वित्वादिप्रत्यक्षे स्वाश्र-
याश्रयत्वेन जातीयस्पार्शनप्रतिसामानाधिकरण्यघटितेन स्वसंयोग्याश्रयसमवेतत्वक सा-
क्षेपकत्वमपि नेत्ववाच्यं मनःसंनिकृष्टरूपादिस्पार्शनापत्तिवारणासंभवात् । मनोवच्छेदकस्पर्शवत्समवाय-
हेतुतायामेव बीजाभावः । प्रत्यक्षकार्यतावच्छेदके विनिगमनाविरहः ॥ वायुसमवेतस्पर्शादिकोऽसौ सम-
वेतेति वाच्यं ॥ मनःसंनिकृष्टत्वमेव त्वादि स्पार्शनेवारणाय स्ववच्छेदक स्पर्शभिन्न समवायेन

37

सद्विन्द्रियसमवेतस्पार्शनत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुता ॥ तेन वायुत्वस्य त्वक्समवेतस्पार्शनत्वस्या-
द्यविनिगमनाविरहः । वायोरपि स्वसंबन्धेन वायुस्पर्शस्पार्शने व्यभिचारात् । वायुमसस्वा-
दिमतेन तु त्वक्समवेतस्पार्शनत्वस्याद्यविनिगमनाविरहे ... अनन्तकुरुभेदेनान्वयोन
संनिकर्षहेतुत्वं ... मायघटनाघोरम लक्षणं ... ॥ एतन्मतेऽत्र ... स्पर्शो
... स्पर्शत्वेन हेतुत्वं ... कुरुभेदनिवेशकहेतुत्वं ...

न्या. ३७

श्चेदेवं च स्पर्शोऽस्पार्शनं स्यात्तेन न वायोरुद्भूतस्पर्शवत्त्वेनापि स्पर्शप्रत्यक्षे व्यभिचारः। उद्भूतादृशावति
ष्टकाभावेऽपि नाशिवायुस्पर्शस्पार्शनं न नाशस्य घ्राणलिंगे उद्भूतसमवेतत्वेन सामान्यसामग्रीद्भूता
ग्रा न चारसंयोगस्पर्शनाधिकरणे वायौ। स्पर्शस्पार्शनं प्रति स्पर्शत्वेनापि हेतुत्वे के वलेन सामा
न्यसामग्र्या पक्षेऽतीन्द्रियस्पर्शनिष्ठाविषयतानिरूपकावच्छेदकत्वं तत्र सामग्रीकारित्वोपगमात्॥ न
चात्र निरूपणतावच्छेदकत्वोपस्पर्शानुभवनिवेशेन स्पर्शत्वेन हेतुत्वे के वलेन न च वायोः अतीन्द्रिय
त्वे गौकाराणां तत्र वायुस्पर्शस्यातीन्द्रियत्वेऽपि चिन्तनीयमिति वाच्यं॥ वायुस्पर्शनाङ्गीकारेऽप्यभावं
तरेण तत्प्रत्यक्षस्य संभवात्। न च वायोः परमाण्वादिवृत्तित्वकर्मत्वादव्यवस्पार्शनव्यापा
राद्भूतस्पर्शवत्त्वेन स्पार्शनं प्रति स्वसंयुक्तस्पार्शनवत्त्वमनिष्टत्वेनाहेतुत्वं वाच्यं। तथा च तत्र के
स्पार्शने व्यभिचारवारणाय उद्भूतस्पर्शवत्त्वेन स्पार्शनं संख्यादिनाऽवच्छेदकत्वं प्रथमान्तर्भावे
षादिनोद्भूतस्पर्शवत्त्वेन स्पार्शने तत्स्पर्शादीनामवच्छेदकताया दोषविगमन्यायविरुद्धः। वायोरुद्भूतस्प
र्शत्वं वायुस्पर्शस्पार्शनेऽव्यभिचारेण तद्व्याप्यत्वमुद्भूतस्पर्शवत्त्वेन स्पार्शनेऽस्पर्शकेषु नेतिवेद्

त० प्र०
३८

38

कविरूपतयालौकिकाकारत्वमिति न चावृत्तेनैतत्सामान्यलक्षणस्पर्शनयात्र न तदनुरोधे
न स्पार्शनेन्द्रियस्पार्शनतामात्रप्रतियोगिकत्वमिति न वाच्यं स्पर्शस्पार्शनानुपपत्तेः। न चैवं विशेष्य
लाभावादेव निरूपकत्वलक्षणसामान्यरूपहेतुत्वमनावश्यकमिति वाच्यं॥ घटादेः पाकादिना नष्ट
तादृशांशे लौकिकप्रत्यक्षतापत्तेः॥ रूपहेतुत्वस्यावच्छेदकत्वात्स्वलक्षणत्वेन व्यञ्जकत्वेन॥ प्रत्यक्षा
या तीन्द्रियत्वव्यापकत्वे विशिष्टकर्मत्वं द्रव्यत्वेन नत्वनुपलब्धस्यापि॥ वैशेषिकाणामिति॥ न प्रत्यक्षः। इ
न्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षाविषयः॥ संबद्धमसंबद्धमिति॥ संबंधत्वस्य समवायत्वाभावादिति भावः॥
इति भावः॥ ननु तादृशकार्यकारणभावमानाभावः इत्यत आह कल्पनं स्वरूपमिति॥ ननु तादृश
तादृशकार्यकारणभावकल्पने नसंबद्धमिति॥ तत्रापि॥ वस्तुतः संयुक्तसमवायादिरूपकारणत्वे
नद्रव्यसमवेतत्वाद्रूपादिग्रहणं भावः॥ न चेति॥ न हीत्यर्थः॥ नयोहेतुतावच्छेदिका संबंधप्रत्य
क्षप्रत्यक्षयोरनुगमे प्रत्यक्षहेतुतावच्छेदकमित्यर्थः॥ घटादौ पाश्वसंयोगप्रत्यक्षापत्तिरित्याशयेन मिलाश
कं निरवच्छेदनवसादि। योग्येति॥ द्रव्यत्वादिजातेर्योग्यत्वात्तत्समवेतत्वाप्रत्यक्षत्वापत्तेः समा

त० प्र०
३८

पेक्षया लाघवान्नन्यथात्वादिति सिद्धान्तानुयायी कल्प्याः ॥ नव्यास्तु अवच्छिन्न [illegible] लक्षणं यत्न।
कारणता वच्छेदक [illegible] भेदभिन्न समवेत [illegible] निरूपितं यत्र। अपितु सर्वत्रैव समवेततत्स्वरूपसम्बन्धे प्रति
[illegible] [illegible] मात्र घटितत्वात् [illegible] स्वरूपानिस्पार्शनेति [illegible] नाम्नि [illegible] तदवच्छेदकत्वं तथास्ते
नञ् तिमले [illegible] का [illegible] स्यान्तुल्यकालिक सम्बन्धेन। एवं चान्वयात् [illegible] लक्षणकार्यत्वम
[illegible] भिन्नसमवेतकार्यहेतुतायां तु कार्यता वच्छेदके उपदर्शितस्य [illegible] [illegible] ॥ नेदं तु [illegible]
[illegible] ॥ नच कृतिकार्यताव च्छेदके [illegible] [illegible] [illegible] पवित्रि [illegible]
[illegible] ॥ नच [illegible] [illegible] नस्पर्शत्वे न हेतुत्वं च [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] कार्यता [illegible] कार्यतायां [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] समवेतत्वेन कार्यता वच्छेदकतासम्बन्धता [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] कार्यताव च्छेदक [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] प्रतिबन्धक [illegible] [illegible] लौकिक [illegible] [illegible] [illegible] लौकि

त॰स॰
३९

३९

तुल्यमिति चेन्न॥ इन्द्रियत्वविशिष्टस्य कल्पकत्वेनास्य लघीयस्त्वेनातीन्द्रियत्वेनैव न दुष्टत्वात्॥
न च चक्षुःसंयोगस्य द्रव्यप्रत्यक्षे आश्रयवत् रूपाद्युपलम्भे योगद्रव्याश्रयेव कारणमस्तु चक्षुःसं
योगस्य आश्रयस्य आश्रये हेतुत्वादर्शनेन वायुरूपाद्युपलम्भे इन्द्रियसंयोगाद्युपलक्षणसामान्ये हेतुत्वे माना
भावात् इति वाच्यं॥ प्रत्यक्षसामान्ये तु त्वचः संयोगाभावे तत्संयोगाभावादीनामप्रयोजकत्वे
गौरवात्॥ त्वग्जन्ये इन्द्रियसंयोगाभावस्यैव प्रयोजकत्वेनेन्द्रियसंयोगहेतुत्वादृष्टकत्वात्॥
अकारणादिवह्न्यादिना कार्यनिरूपणाप्रयोजकत्वात्॥ इन्द्रियसंयोगस्य संयोगेनोन्द्रियस्य
तुल्यमिति विशिष्यैव मनःसंयोगहेतुत्वादिन्द्रियजन्यत्वे तुल्यमिति॥ ननु सर्वेषामेव सामान्यकार्यतां
कादिग्राहकत्वस्य आसत्तेः प्रत्यक्षानुपपत्तिः॥ तत्र संयुक्तसमवायाभावात् एवं रूपादेरपि त
त्र संयोगाभावादिनियमलक्षणमेव कारणादिग्राहकतायामत्र केनचित् कारणेन दृष्टत्वात्॥
अयुक्तेनेति तत्र यन्ति॥ इन्द्रियेति॥ संयुक्तसमवायस्य गुणग्राहकत्वं ग्राहकत्वे शब्दग्राहकत्वे न स्यात्॥
शब्देन स्वसमानजातीयसंयोगाभावेऽपि संयुक्तसमवायस्पर्शादेः सत्त्वादन्योन्यग्राहकशब्द

त॰स॰
३९

रूतेगुरुणास्येति॥ यो यत्नादिति। स्फुटं का शा संयोग [illegible] हेतोर्देवो [illegible]

[illegible] त्वादिति भावः॥ न चैवं वा कुसुम [illegible]॥ [illegible]

दन्यार्हद्विके ति॥ [illegible] संबन्ध [illegible]॥ [illegible] ति॥

संयोगलक्षणानिरूपण [illegible] स्वेनेति भावः॥ [illegible] इति॥

न [illegible] गाढगतं सामान्य [illegible] नयोः॥ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

त॰प्र॰
४०

40

केवलं जन्यत्वावच्छेदकत्वमुपपन्नमिति भावः॥ ननु द्रव्यसमवेतत्वमपि समवायेनावच्छेदकमस्तु इति वस्तुतः संयु
क्तसमवायसम्बन्धेन तत्र एतादृशजन्येष्वेव वस्तुतः संयोगसम्बन्धेन [illegible] द्रव्यसमवेतस्येव [illegible]
[illegible] द्रव्यत्वमेव जन्यतावच्छेदकत्वमस्तीति चेन्न तदा समवेतत्वस्यैव तत्त्वात्॥ न
चैतत्त्वं [illegible] द्रव्यादिवृत्तित्वमनुपपत्तिरिति वाच्यम् अनुपपत्तेरेव तत्र बाधकत्वमिति
भावः॥ [illegible] वस्तुतः संयुक्तसमवायेनेन घटादिवृत्तित्वमुपपन्नमिति [illegible] सम्बन्धेन जन्यता
वच्छेदकं साधकाभावस्येत्यपि [illegible] बाधकत्वादिति [illegible] नापेक्ष्य इति॥ वस्तुतः संयुक्तसमवा
यस्य [illegible] कारणादिरूपेण [illegible] वस्तुतः [illegible] वस्तुतः संयुक्तसमवायेन [illegible] निरूपितसमवायेन
[illegible] तत्र [illegible] व्यभिचारवारणाय [illegible] समवायसम्बन्धेन [illegible]
[illegible] जन्यतावच्छेदकत्वमुक्तम्॥ एवं च [illegible] संयोगसम्बन्धेन [illegible] वस्तुतः सं
योगसम्बन्धेन [illegible] इति द्रष्टव्यम्॥ संयोगसम्बन्धेनेति॥ [illegible] महत्त्वं नास्तीति प्रसक्त्या

राम
४०

नवृद्द्यौ॥ जातिः॥ कुम्भत्वादिः॥ संयुक्तसमवेतसमवायस्य [illegible] उपपत्तिः॥ एवंच
रूपत्वादिना॥ शब्दस्येति श्रोत्रावच्छिन्नाकाशस्य [illegible]
केन विशेषणतया [illegible] इति भावः॥ [illegible]
नु इन्द्रियसंनिकर्षः विशेषणतया इन्द्रियसंयुक्तविशेषणता [illegible]
[illegible] संयुक्तविशेषणताइन्द्रियसंयुक्ते
[illegible] विशेषणता [illegible] संयुक्तसमवेतविशेषणता [illegible]
[illegible] संयुक्तसमवाया [illegible]
[illegible] संयुक्तसमवाय [illegible]
[illegible] इति शेषः॥
[illegible] संयुक्ते [illegible] संयुक्तसमवाया [illegible]
[illegible]

संयोगकार्यं नाववच्छेदकानामानन्त्यादिति भावः ॥ आलोकसंयोग इति । आलोकनिष्ठः संयोगो
हेतुरित्यर्थः ॥ यत्रालोकवति भूतले घटः आनीतस्तत्रालोकघटयोः संयोगाभावात् ॥ आ
लोकवृत्तिसंयोगत्वेनैव हेतुत्वादिति भावः ॥ तस्यालोकसंयोगस्य हेतुत्वे तदा आलोकभिन्नो महत्
वृत्तित्वात् ॥ एवमुक्तरीत्या आलोकसंयोगस्य आलोके चिह्नहेतुत्वेनेति । तत्राप्यालोकाव
च्छेदसंयोगत्वादिति भावः ॥ अनभिभूतेति ॥ अनभिभूतरूपत्वं पतित्वमुद्भूतत्वं अनभिभूतरूप
विशिष्टालोकसंयोगस्य हेतुत्वे तथा सुवर्णादि संभवः ॥ सुवर्णादि रूपस्याभिभूतत्वात् । तथा
चन्द्रकवाह्नुकालावाक्षु आलोकेति अनभिभूतरूपविशिष्टालोकसंयोगस्य हेतुत्वमिति
भावः ॥ अन्यथा सुवर्णादिरूपस्य नाभिभूतत्वोऽतीन्द्रियमिति । अन्धकारे घटादौ सुवर्णादिसंयोगा
दृश्यत्वमहापत्तिरिति अभिभूतत्वं तस्येति भावः ॥ ... नाभिभूत
त्वमिति । तमसि द्रव्यादि दर्शनादि ॥ आलोके तु ... आलोकसंयोगस्य हेतुत्वे अ
न्धकारे सुवर्णादीनां प्रत्यक्षापत्तिरित्यत सुवर्णादिरूपाभिभवकालोकविशेषणं ॥ तच्चाभिभूतत्वं सुवर्णादि

त॰स॰ ४२

41

राम ४२

तपा प्राणादिवद्बहिरालोको नासौ नियतः सर्वो ग्राह्यो न यस्य कस्यचित् इदं नियतः संयुक्तविशेष
णानायाएवाभावप्रत्यक्षत्वादिति भावः॥ मूल॥ दूरं तत्ति॥ अतइत्वविनिर्गिशोः तद्रूपविशिष्टालो
कनिरूपितसंयोगः द्रव्यचाक्षुषप्रत्यक्षे कारणमित्यर्थः॥ सइति॥ मूल॥ दूरं तस्मात् आलोकसंयोग
इत्यर्थः॥ न चैवमिति॥ एवमालोकप्रतियोगिकसंयोगस्य हेतुत्वे तज्जन्यसंयोगाभावात् नेत्रो
त्पत्तियोगिकसंयोगाभावात्॥ स्थानिन इत्यप्रतियोगिकसंयोगान्मत्तामादिति भावः॥ मू
ल॥ आत्ममीयप्रत्यक्षादीश्वरमात्रीयप्रत्यक्षसंयोगस्यैव सत्त्वादिति मणिप्रभादाविनिषुणः पादौ
नालसंयोगस्य हेतुत्वादिति भावः॥ ननु महाप्रभादौ सौरालोकसंयोगस्यैव सत्त्वादतआह
इत्यन्येति॥ मूल॥ अन्धकारइत्यनेनालोकाभावकत्वेदः अन्धकारेघटादिप्रत्यक्षापत्तिरित्यर्थः॥
यतनालोकसंयोगस्य हेतुत्वकार्यत्वात्॥ आलोकप्रत्यक्षेन हेतुत्वे मानाभावः॥ अन्धकारेति
प्रत्यक्षोदयात्॥ मूल॥ आलोकभिन्नद्रव्यचाक्षुषं प्रत्यालोकसंयोगस्य हेतुत्वमतो नक्षत्र
वाद्यालोकशंका नाधकेति॥ मूल॥ स्वभावेति॥ स्वभावस्यालोकभिन्नतया भावेन तत्त्वात् यस्मालोक

न॰प्र॰
४२

42

लोकचक्षुःसंयोगेन सहैव निर्विकल्पकमात्रायाः ॥ नन्वेवं तच्छुक्लालोकसंयोगस्य कारणत्वावच्छेदकको
टिनिविष्टालोककारणत्वमिति वाच्यं ॥ नाद्यश्चक्षुःसंयोगत्वेन चक्षुःसंयोगावच्छेदेनैवच्छिन्नाः ॥ नो
कसंयोगत्वेन चाहेतुत्वमिति निर्विकल्पकत्वाविच्छिन्नत्वापि कारणत्वात् ॥ न द्वितीयालोकसंयोगत्वे
न विशिष्टावच्छेदकत्वे गौरवादेवमाकाशविशिष्टालोके संयोगस्य कारणत्वमिति चेन्न विशिष्टत्वा
श्रुतस्यैवालोकसंयोगस्य हेतुत्वादिति ॥ आरिस्तत्र तत्र रूपादिग्रहार्थं चक्षुःसंयोगस्य हेतुत्वात्तत्र
त्वात् ॥ केचित्तु ॥ आलोकाभाववैशिष्ट्यस्यालोकसंयोगाभावस्य तत्र प्रत्यक्षत्वात् चक्षुःसंयोगप्रतिबन्ध
कत्वं ॥ तदभावश्चेत्तत्कारणता ॥ आलोकाभावश्च स्वसंयुक्तचक्षुःसंयोगावच्छेदेनापि वर्तमानप्रतियो
गिताकः ॥ आलोकसंयोगाभावेनैव विशिष्टचक्षुःसंयोगात्मकस्त्वेनालोकसंयोगाभावश्च स्वस
मानाधिकरणलोकत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽवश्यः ॥ तेन न ह्यस्य आलोकान्तरेऽपि न
क्षतिः ॥ एवं विशिष्टाभावः क्वचिदुपस्थितस्याभावप्रत्यक्षे क्वचिद्विशिष्टाभावप्रत्यक्षे ॥ संयोगत्वत्वं स
संयोगत्वावच्छिन्नविरहप्रत्यक्षे विशिष्टाभावः ॥ आलोकसंयोगस्यालोकसंयोगाभावविरह

राम
४२

ऽपेतत्र । तद्भिन्ने द्रव्ये स्पर्शवान् घटादिचाक्षुषत्वे सत्त्वे आलोकसंयोगाभावात् आलोकसंयोगो हेतुः अतोऽनेकान्त
स्पर्शवत्त्वादिसाक्षात्कारत्वावच्छेदेनाहुः ॥ कार्यतावच्छेदककोटौ तु महत्त्वोद्भूतरूपविशिष्टेनास्वरसः । चित्त
केचित्तु । उद्भूतरूपवत्त्वावच्छेदेन आलोकसंयोगस्य प्रभामण्डलादौ तत्त्वेन हेतुता । प्रभामण्डलस्य चक्षु
रादिनाप्रत्यक्षत्वमित्याहुः ॥ स्पर्शवाद्यादिसंयोगस्य महत्त्वाविशेषेण स्पर्शादित्वावच्छिन्नाविनालोकसंयोगादेर्न हे
तुत्वमित्यपि केचित् ॥ आलोकसंयोगानवच्छेदकावच्छिन्नचक्षुःसंयोगत्वादिना विशेषतः ।
तदालोकसंयोगस्य चक्षुःसंयोगस्य परस्परानवच्छेदकावच्छेदेन सत्त्वादित्यारोपितं तन्नापि
सिद्धान्तेऽपि आलोकसंयोगादेर्हेतुत्वेऽपि परस्परादिगवच्छेदेन तत्र चक्षुःसंयोगे । आलोकसंयु
क्तेऽल्पत्वे । तत्र केचित् परस्परादिगवच्छेदेन चक्षुःसंयोगवत्त्वेनेति वाच्यम् ॥ तदवच्छेदेनेति ॥ आलो
कसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नचक्षुःसंयोगत्वेन हेतुत्वादित्यर्थः ॥ अवच्छेदकत्वं समानदेशत्वात् किं
त्वात् । तथा तदवच्छेदकावच्छेदेन संयोगत्वेनालोकचक्षुर्मोरवच्छेदकत्वादालोकसंयोगावच्छेदकाव
च्छिन्नचक्षुःसंयोगः कथं प्रत्यक्षत्वं इति चेन्नासिद्धेः तदवच्छेदकत्वं समानदेशत्वात्संगीकारात् । आ

रा.म
४२

43

त्वेनाहङ्कारेहीति ॥ घटादावपीति ॥ सम्बन्धेन । समवायस्य संबन्धत्वानुमानवत् समवायसंबन्धे वाधार
तावैयत्यादानतिसमवायघटकेष्टिदत्वे त्वमसमनाभ्यसत्वेऽनुमानादिनात्वविधिद्यभ्युपगमे ॥
समवायानतिरिक्ते वाधाभावान्नकीकार्यान्तमात्र किं समवायेनेति भावः ॥ ननु पटेऽपि तत्व समवाया
भाव द्विजनकत्वाभ्युपगमे स्यापत्तिरन्तर्भावहदयकत्वात् ॥ तत्सिद्धे द्वितीयः ॥ तथा च समवायेन प्रतिपत्ती
तेः ॥ स्वरूपसंबन्धविशेषकल्पने गौरवप्रदर्शनं मया समवायस्वीकार इति भावः ॥ वस्तु
तस्तु ॥ सर्वेषामाद्यादिप्रतीतीनामनन्तस्वरूपसंबन्धविशेषकल्पने गौरवात् ॥ तदुक्तं नातिरिक्त
समवायविशेषकल्पनमिति गूढं ॥ समवायाभावे गुणगुण्यादीनां भावेनाप्यहन्येवेति ॥ अत एवेति ॥
अनन्ताभावनिराकरणस्य ग्रहणः ॥ तत्सिद्धेः ॥ अभावसिद्धेः ॥ ननु कथमभावो नास्तीति शङ्कते किं तु तस्या
धिकरणस्वरूपत्वेनैवोपपत्तेरतिरिक्ताभावो नाभाव इति प्राभाकरमतमुपदर्शयति अन्यथा
भावादिति ॥ अतिरिक्तः अधिकरणादतिरिक्तो न तद्रूपोऽनभावः अस्मादनुभवाश्रयादिति ॥ विशे
षणतारूपसमवायासंलीनरकल्पनेनेत्यर्थः ॥ घटादिसमवायसहाये मनः शंकतस्य सामान्येरगो

रा.म
४३

प्रकृते तद्रूपप्रत्यक्षप्रतिबंधकाभावसत्त्वमत्राह न ॥ विशेष्यविशेषणभावसंबंधेनाभिव्यक्तत्वात् तदनुगम
चक्षुरादीन्द्रियसंनिकर्षस्य प्रतिबंधकत्वात् ॥ समवायाभावेऽपि विशेषणतागतासमवायस्यैव सत्त्वेन
ननु समवायाभावेऽपि प्रमाणाभावात्स एव कथं भवति । तत्स्वरूपोपादानं कथं । प्रत्यक्षादिति ॥ समवायो ना
बाधके सत्येनैव नत्वसत्संनिकर्षेणैव तत्र तत्संबंधापत्तेः ॥ प्रत्यक्षसिद्धे कथं नत्वेति ॥ तत्समवायस्य
हेतुत्वेन ॥ तथा च प्रमाणाभावः स्वरूपसंबंधेनैव सिद्धौ तदनपेक्षत्वमिति भावः ॥ ननु अनवस्था
स्यादिति ॥ न च तयोः संबंधोऽपि विशेषणं ॥ ननु समवायातिरिक्तसंयोगादीनां बाधात् सम
वायसिद्धिः ॥ तथा चेतरबाधसहकृतप्रत्यक्षप्रमाणात्समवायसिद्धिरिति भावः ॥ प्रमाणाभावेऽपि तत्कालीन
बाधसिद्धिः ॥ तथा चेतरबाधसहकृतप्रत्यक्षप्रमाणात्संबंधसिद्धिः संभवात् ॥ प्रमाणाभावस्याकाशादेर
प्रत्यक्षत्वादित्यादि ॥ ननु समवायातिरिक्तस्यैव कस्यचित्संबंधस्य सत्त्वान्नेतरबाधस्तत्राह
नहीति ॥ तेषां घटत्वरूपत्वजातीनां ॥ आश्रयः संबंधः संयोगादिः ॥ सत्त्वादिति ॥ तथा च समवाया
तिरिक्तस्याश्रयसंबंधस्याभावात् समवाय एव संबंधः स्यात् ॥ तद्भिन्नकालेऽनेकत्वप्रतीतेरुपपत्तेर्न तद
तिरिक्तस्याश्रयस्य संबंधस्य सत्त्वात् ॥ इति भावः ॥ न च समवायस्यापि संबंधान्तरापेक्षायामनवस्था तद्वत्समवायेन
स्वाभाविकसमवायासिद्धिरिति भावः ॥ न च समवायातिरिक्तसंबंधस्य कल्पनमिति सिद्धं समवाये

देशमानीतेषु तामासोन नश्यन्ति न वा गच्छन्ति तस्य नित्यत्वात् स्वभावत्वमेति कुतो न ध्वंसभावकत्वमुक्तिः
कण्ठं वा भावाभावकत्वोरिकादिकस्यापि हि निवृत्तो विशेषः। तन्नैवो भवेः स्वभावः।। रूपं रूपसंख्या
विकस्या कालावच्छिन्नतद्भूतेनादिकमेवधारणात्मस्य सर्वं धः। तत्राप्यवच्छेदे च निम्नलेश
नेन संबंधेन स्तरा लावस्याधिदेशात्मला नमस्तामावर्तनात्मुक्तेः।। छतामा वस्यतेन संबंधेनावि
छमानत्वात्तु नक्षिरे जितापरके संबंधेन न तद्गोपिकस्य तुल्यं लवस्य पक्षिरेषु कार्यान्तरीयत्वेनाहि
विशिष्टस्याप्यमान तिरेके पि च त्याविशिष्ट निरूपितापि करणता भूतो स्वलाभाक्त्वेऽत्तु
तामकर्मस्वल [illegible] स्वस्थापादितिनप्रमाणं स्वलोपाभावसज्जलेषिन कालावच्छेदेन ष्ठता भावा
विकरणतायाम्प्रांगीकारान्नष्ठतामावनानु क्षेप संगाइमस्वरसात्ताह किं चेक पाठेति।। के
चित्तु।। मनुष्याहिताशमामितीय कातिरिक्तामि करणतोक्षते तस्यास्वदोषात्मनीतनाशायु
गमेन नमस्कृतानुक्तम संग इत्यस्वरसमाहुः। तेस्सत्।। प्रतिरूपमकामापि काकं तद्धि करणाव
तत्राशाद्वृपगमार वेणानिरिक्तामावस्येतदेकं प्रतियोगिकृत विनाशात्।। स्वलक्षणं कोपोयाद्य

काम्यः। तथाहि [illegible] नवमुक्तानि [illegible] इति भावः॥ इ
[illegible] आपत्तिः। तेषाम् [illegible]
[illegible] इति भावः॥ [illegible] इति॥ [illegible]
[illegible] इति भावः॥ [illegible] इति॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible]

45

इति वाक्यं ॥ कन्नोत्र दाना याज्ञिक रत्नाया: छत्राध्विक रत्नाका तस्माद के के खानुप्रगमे नानुयलेभा
व्यात् ॥ स्फटि ॥ अरण्याग माधोछ द्धे स्मैलर्थः ॥ स्वर्वेदि ॥ आग भात्र नाथाकानेवं मानु खलिद्धस्रो चेत्र
र्थः ॥ कपाल कालभाव्ये वस्त्रार्थः इति कण्ठार ॥ अन्य छ्वाग्राम भाव ह्वं स्वपो: छत्र कालेन ले [illegible] विमर्त ।
सक्षी कारो कपाल मूली नित्य र्ष्यां मि । कपालस्वरूपग्राममावर्थं सत्वाश्रमीलो कपाल मपिक छंशतीय नत्र प
ग्रामे के न एक स्मात्त्रतीनो न कस्यापि भजनीति: स्यात् । कस्यादिहि मती तो सर्व मेवप्रतीयेतेति भाव: ॥ अन्य
छात्र कपाला सहे दस्त्वर्थ इति कण्ठार ॥ नन्वेवमपि छत्र काकाचे न दन्त्रछोग्राम भावकं याज्ञिक रत्नानां
गीध्र कालेन द्रष्टग्राम मायादिके रत्नानाया कारवं याज्ञिक रत्नानाया अनु लक्ष्य नन्वेतावदिति
लक्ष्य नाहं विनी निक ण्ठार ॥ ननु पर्वमेव रूपि मनोदन्त्री देहं ॥ अलक्ष्यले नि । इत्याय के स्वभावगामने
न निहिताश्र नक्षत्र नुत्यार त्रयासमा छिन मनने कल्पितं डः खं कोजिनाव मपाद्दिति वोध्यं ॥ ननु निर्लेप
त्वामि भक्ते रेवतु किं वे नसाध्यता पंक्ति शिलान्याद् लेख्येपड इति तेन्यशतं गीकारादीसी तमि स्थल्प त्व
क्षासिद्धं जीवस्य तु नित्य मुखस्य सारासा माविन नित्य सुखाभि व्यक्ति के विविक्त [illegible] स्मरण मकं भवि ॥ ननु

46

[illegible]

न॰प्र॰
४८

९७

धारणासंभवाश्चाप्रामाण्यहीकारस्याव्यवच्छेदकत्वात् । वस्तुतः संस्कारस्य च स्वरूपसतः स्मृतिसंस्कारयोर्न
न हेतुता । च स्वरूपसतो ज्ञानस्य कारणत्वाद्यविलम्बिततेति ॥ किन्तु समवायेन देवेदेवेन्नतरं वृत्तिका
लिकसंबंधेन च संस्कारस्य जन्यतासंगोहेतुः क्लृप्तसंस्कारकलापितारेण । तस्येति ॥ आगमाद्यस्य चूलदर्शनात्तु
सर्वज्ञत्वसिद्धेर्योगिप्रत्यक्षाभ्युपगम इति ॥ तु कथमिति ॥ अतिपयोगिप्रत्यक्षं मतियोगिप्रसङ्ग
स्याच्चेत्युक्तः ॥ इदमुक्तं भवति ॥ आगमाद्यो नूतनमतस्यागेदृष्टः ॥ निलयेति ॥ निरुक्तस्यास्य
प्रमाणायतिस्मानिलेसतिसंसारप्रतियोगिलंगसाध्यं ॥ तत एव तस्य प्रामाण्यं बोध्यं ज्ञानाग्नि
भावः ॥ प्रत्यक्षात्मिका सर्वज्ञत्रयं यत्किञ्चिदनुमतियोगितात्क्रामाचागति इत्युक्तं साध्यस्तु प्रत्यक्षी
मात्रं नेति त्रिसृष्टेलादिना । एकस्येति ॥ एकजातीयस्य कार्यस्य देतुकत्वं ॥ अन्यस्यात्मनेति ॥ स
कैमाचाममत्विमवृत्तिकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्कस्य सत्त्वं ॥ न चाद्यो एकमात्रावसिद्ध
त्रिकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्कस्य भावो च वृत्तिताप्रतीतिरूपसत्त्वं न क्लृप्तता तो काम्याह
नेदेन ॥ हरत्वेति ॥ व्याप्तस्य संयोगो बहिर्जन्याभावान्मृगगमतानंदशमानी किन्तु सप्तनीरिति ॥

वृत्ति

वि
व्यापात

एक
४८

देवनावर्त्तमानकालीनध्वंसकालीनत्वमेव नत्वं [illegible] सामग्र्यभावद्वितीयक्षणो[illegible] सत्यप्य
भावान्निति। उत्तरसंयोगसामग्री [illegible] गमात् सामग्री [illegible] द्वितीयसंयोगोत्प
त्ति[illegible] हेतु [illegible] कमिति [illegible]। उत्तरसंयोग [illegible] सामग्री [illegible]
त्॥ प्रतिबन्धक [illegible] भावेना॥ [illegible]
[illegible] प्रतिबन्धक [illegible] नुपपत्ते [illegible] भावात्॥ [illegible]
[illegible] प्रतिबन्धकाभाव [illegible] इति चेत्॥ [illegible]
[illegible] कारण [illegible]
[illegible] कारण [illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible] हेतु [illegible] कमिति [illegible]॥ [illegible]
[illegible] प्रतिबन्धक [illegible]

त॰ प्र॰
४९

48

ज्ञानविषयकिंचित्तद्रूपसत्त्वेनतत्स्वरूपभिन्नाभावासत्त्वान्नापिहेतुत्वविशेषणः।तत्रहेतुत्वेनस्वरूपासिद्धेः
केवलत्वादिमल्लक्षितज्ञापकलक्षणत्वेनपक्षेकदेशत्वादिकेनादिनतद्वेतिलक्षणेतिव्याप्तेरात्म
लक्षणेऽनुपपन्नएवेतिचेन्न।।हेतौहिलक्ष्यभिन्नावच्छेदकीभूतधर्मवत्त्वंप्रतियोगिता
वच्छेदकतासंबन्धेनाभावसमानाधिकरणत्वाभावः।प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वमितिनानुपप
त्तिलेशोपीतिध्येयं।।तद्वयोरिति।।प्रतियोग्यभाववृत्तिकोऽयकालिकसम्बन्धेनरूपविशेषणहेतुत्व
र्थः।।तन्नैकस्मिन्नुभिसमवायेनहेतुत्वेनस्वत्ववत्तन्नाहएकोनद्वयोरिति।।एकस्मिन्समवाये
नहेतुत्वस्यसत्त्वेनएकाद्वौनिनियतौ...निरतःसमवायेननसत्त्वेदिकस्यसिद्धंवद्धेनतद्दसत्त्वा
नन्तव्यापतीतिविशेषणं।।एवंचप्रतियोगितावच्छेदकपर्याप्तिकस्तेनेवाभावस्यावि
कालजनत्वमपव्रतिरितिभावः।।प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेनैवाभावस्य...प्रतियोगि
त्वमपिनातिरिक्तविशिष्टाभावोपि...एवेति।।प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि
न्नेनैवाभावस्यविरोधादेवेत्यर्थः।।इत्थं।।दर्शितं...नाव्याप्तीतिधीः।।तस्य...नवकृवि

त॰ प्र॰
४९

वः॥ न च घटाद्यभावप्रतीतेः घटाभावविषयकत्वेनैव घटवत्त्वेनापि विरोधाभावस्यैवाभावत्वमिति वाच्यं॥
तथा सति किंचिद्घटाभावः कपिसंयोगाभाववदिति व्याप्यवृत्तिताघटितसंबन्धेनानुपपत्तेः॥ अन्यु
गताभावविशिष्टान्यस्य गगनमतीतत्वभावात्तन्न प्रत्याय्यत्र द्विलोच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तद्वि
शानोऽपि च द्वित्वसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां प्रतियोगिताव
च्छेदकान्तर्भावेन समानाधिकरणत्वेऽपि अभावस्य एकस्यैव घटत्वावच्छिन्नत्वेन प्रतीतेः
तीतेर्विशेषत्वप्रतियोगिताकाभावेन विशेष्यतावच्छेदकविशेषणविशिष्टप्रतियोगिताका
भावस्य साधारणप्रतीत्यापत्तेः॥ घटादिस्वघटत्वावच्छिन्नाभावो विशेष्यतावच्छेदकघटत्वलक्षित
तेन नास्तीति प्रतीत्यनुपपत्तिरित्यन्यथासिद्धिरभावोऽप्यनुभवत इति भावः॥ न तु तद्धटवान् इतु
त प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नाभावः घटत्वावच्छिन्नाभावो विशेषणत्वं तु शक्यं न एव
निवेन॥ तथाप्यनुगतधर्मविशिष्टान्यत्र गगनमतीतत्वप्रसिद्ध्यन्तःप्रत्यक्षविशेष्यतावच्छेदक
लान्॥ ननु किंचिद्घटवान् घटो नास्तीति प्रतीतेर्द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकम्॥ त

त॰ प्र॰
५०

49

ऽसमवायासिद्धसंभवात्। अन्यथाचक्षुःसन्निकर्षेण वस्तुतोऽसमवायासिद्धिप्रसङ्गेऽतिव्याप्तेः। इन्द्रिय
संयुक्तत्वसंभवे च क्षिप्तृत्वासमवेतक्षणस्य तदभावात् नदैव। एतत्सन्निकर्षाभावात्। एवमन्यत्रापि
समवायस्योपपत्तेः तल्लक्षणसमवायाभावात् तत्तत्संयोगादिनिष्ठत्वं सदसन्नत्वे न विषयत्वं तत्तत्कुचसहाय
।अभावस्य प्रत्यक्षत्वादिना।। नैयायिकमताश्रयाः।। नैयायिकमते लौकिकसाक्षात्कारविषयः। एतत्सन्निकर्षाणां संयो
गादिषु वा तेषां सन्निकर्षाणां अभावात्। अभावे संभवात्।। ननु तद्विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तिरत आह क्वचि
त्।। ईदृशसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या ज्ञानेन सन्निकर्षेणेति नेन्द्रियसम्बद्धतेति भावः।। सामान्यलक्षणेति अप्रि
कल्प्य ज्ञानोपनीतकल्पनापाललौकिकविषयमिति आपात। ननु ... सन्निकर्षाप्रतियोगिकस्यात्वक
... सम्बन्धस्य प्रमाहेतुतया विशेषणतासम्बन्धसन्निकर्षकल्पने ... पदार्थः।। न चाक्षु
षत्वेऽपि ... इति भावः।। अन्यत्रापि।। सन्निकर्षकल्पनयोपनीतभानसामान्यत्वरकल्पने इत्यर्थः
।। अन्यथा सन्निकर्षान्तरकल्पने इत्यर्थः इत्यपि केचित्।। एतेषां संयोगादित्रयाणां सन्निकर्षा
णां। शङ्कते। तत्रेति समवाय एव। तस्य सविकल्पकत्वे। आशङ्क्य। न चावज्ञासाक्षात्कारत्वावच्छिन्ने

राम
५०

इंद्रियाकं कुविन्दपुरुषाणामाकोविदो यदि त्विच्छेत् [illegible] प्रतिनाडु [illegible] प्रतिक्षिपति

र्यास [illegible] दिनकार्यात्मानं पुरुषो निरीहः निश्चितः [illegible] कांश्चित् [illegible]

लोकपिं ॥ किन्तु [illegible] दिनावस्थोदितानां संभवाद्यथान्तु [illegible] प्रमत्तत्वात् [illegible]

[illegible] इंद्रियादि [illegible] संभवा [illegible] सर्वेन्द्रिय [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] निमीलितनयने [illegible] [illegible] प्रमाणां [illegible]

[illegible] ॥ न चविशेषगणे [illegible] नाक [illegible]

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible] ॥ न चैव निर्मलितनयन

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] [illegible] सिद्धि [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] [illegible]

तर्क ५२

50

त्रिरित्यन्यत्वोपलम्भान्नरकल्पनमात्रस्य कानिचिदुद्भेदिनं मीमांसकं शंकते नन्वनुमितिरस्त्वनुपल
ब्धात्वेन प्रमाणमन्योन्याश्रयेण लिङ्गत्वेनाभावानुमितिरिक्तत्वात् प्रमाणान्तरमिति। योऽयमनुपलब्धेर
पीति। वस्तुतो घटाभावग्रहस्य चेन्नानुमानातिरिक्तप्रमाणत्वेनानुपलब्धिप्रमाणतायाः योग्यानुपल
ब्धेः सहकारित्वं कल्प्यते॥ घटाभाववति भूतले घटो यद्यनुपलब्धिप्रमाणतावच्छेदकाभावस्य सा
धकाभावः। नन्वेवं किमितरेतरानुपलब्धेः प्रामाण्येन यस्तु तदिन्द्रियस्य कारणत्वेऽपि शंकानुमा
नस्य प्रमाणस्य कल्पनमपि कल्पितमिति चेत्॥ विजातीयप्रमाकल्पनायां लाघवमस्तीत्यतः कल्पनायामप्य
प्रमाणावधारणाभावे जन्यमानाभावासंभवस्यापत्तेर्नैकदर्शिता तदुच्यते॥ अभावत्वेऽभावलौकि
कप्रत्यक्षे च योग्यमिति॥ इदं। अभावप्रत्यक्षे हेतुः योग्यानुपलब्धिरिति वाच्यम्। यदनुपलब्धिरि
ष्टिवाचोयोग्यानुपलब्धिशब्दार्थः॥ इत्यर्थः॥ तत्राभावांशे कृत। योग्यस्येति। अनुपलब्धौ प्रमाणाविति॥ अ
नुपलब्धिप्रतियोगिप्रत्यक्षानुकूलतया न विजातीयवस्तुः स्वरूपशक्तिरेव प्रमाणान्तरत्वमापादयति सूत्रेऽप्य
द्योतनावस्थानोपगतम् इति भावः॥ इत्यनेन तस्माद्दलं भेदतो द्वितीयप्रमाणांशसमाप्तिरिति चतुर्थाध्याय

राम
५३

प्रतिसंनिकर्षत्वेनहेतुतयाशब्देपिसंनिकर्षकल्पनमावश्यकं।।संनिकर्षत्वेनसंयोगाद्यननुगमात्तन्नत्वाभि
तिभावः।।अत्रश्रवणेहेतुत्वरसमभवइतिशेषः।।तथाचाश्रयमात्रवृत्तिसंनिकर्षापेक्षणमावश्यकं
मितिभावः।।ननुशब्देविषयाश्रयाश्रयपरिशिष्टकल्पनं।।प्रतिबंधकत्वेनरूपादिस्वत्वरसाराहकिंचेति।।न
नुश्रोत्राश्रयाभावेपिफलायोगजन्यच्छिन्नकारणत्वलक्षणकारणत्वेनुपपन्नत्वम्।।अतएवसाधकतमक
रणमितिसूत्रघटितत्वमात्रंकारणंवदति।।निष्ठीलनदर्शायांअकारणत्वश्रुतोपितिफलायोगत्वस्यत
रणावच्छिन्नकारणत्वसंबन्धात्रैवकरणवदितोत्रश्रवणेकार्यातिनिरूपितलक्षणकफलायोगव्यवच्छिन्नत्वेवा
धे।।एतस्यचस्वव्यवहारकारणघटितत्वात्गुरुत्वेनअपारव्यवहारकारणत्वप्रयोजककारणत्वस्यतत्वविर्भि
नानुपपत्तेःप्रमाकरणत्वव्याघातइतिभावः।।कमिति।।उक्तमाश्रयमित्यर्थः।।वस्तुतस्तु।।अनिक
त्वकाश्रायेणेवशब्दसंनिकर्षकल्पनेनाननुगमसम्भवात्प्रत्यक्षत्वेनापिनिपत्तौकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नमाकाशमेवेतिहदृष्टं।।न
नुकलानौवाव्यापकतानंगीकारेपिघटाभावानुमितिघटाभावदर्शायाघटाभावप्रत्यक्षसाधारणनिदानस्वइति
त्यापत्तेरत्राहउत्पाद्यपक्षेमनोविशेषवत्त्वाभिति।।तन्मतेचघटोपलंभसत्वेनानुपपत्तेरभावानतानस्वाप

रा.म.
५२

S1

णादयस्तत्राह कः कः सन्निकर्षः एतस्मिन्नाकांक्षायामाह कोयोग्यः सन्निकर्षः क इत्यत आह संयुक्तसमवा
यीति। समवेतत्वाभावाद्द्रव्यादिनिरासार्थः। महत्त्वाभावे इन्द्रियसन्निकर्षेऽपि न रूपबुद्धिर्भवत्यतो योग्य इति। सन्नि
कर्षः॥ अयोग्यस्याभावेनानुपलब्धौ नेतदव्यवि। द्रव्यसन्निकृष्टमहत्त्वादिसहितविशेषणतायोग्यः सन्निकर्षः
इत्यर्थः॥ ननु कुत्र विशिष्टेन्द्रियसन्निकृष्टमहत्त्वादिसहितविशेषणता कुत्र विशिष्टेन्द्रियसन्निकृष्टमहत्त्व
द्विशेषणतायोग्यः सन्निकर्ष इत्यत्राकांक्षायां यत्र न भासते घटादिविशदादिति॥ तत्र तत्र तद्दर्शनोपलम्भ
हानुपपत्त्यादिरित्यर्थः। ननु पिशाचादौ नेत्रसन्निकर्षाद्वी नाम विशिष्टलक्षणं कोऽप्यत्र नेत्रसन्निकर्षो योग्यत्वे नयो
ग्यानुपलब्धिसत्त्वादित्यत आह पिशाचाद्यंतमावास्त्विति॥ अयोग्यस्त्वादिति। अस्य स्वेन पत्य
हेतुत्वमभावमस्त्येव योग्यभाववत्त्वेन हेतुत्वोपगमादिति भावः॥ अयोग्यत्वमूलं तिरोति कस्या
पिशाचस्य पिशाचत्वेन योग्यत्वादत आह पिशाचान्तेति। एवं चाप्यत्र द्वेति। कथं पुनः स्तंभाभावे योग्यत्वमिति। अत्र
यत्र यदि तत्रैव तदायोग्यत्वमिति। पिशाचस्यायोग्यत्वे न योग्यानुपलब्धिकत्वाभावादेव न तदभाव
प्रत्यक्षमिति भावः। अतः पिशाचान्तराभावबाधकेनाप्यत्र निराकृतमिति॥ कथं द्रव्यत्वजातिरूपगत्वत्

राम
५२

ण्ये इति॥ स्वैकदेशाभावं दृष्ट्वापि कुतः न मम तु कस्य निर्णीतिलिनि॥ कारणमिति॥ [illegible] इति भावः॥
परामृष्टद्रव्यत्वाद्यवच्छेदके अवच्छिन्न [illegible]॥ ननु अवेति॥ [illegible] पक्षानन्तरं [illegible] तथा [illegible]
मत्वस्य प्रतीतेः [illegible] संसर्गादित्यर्थः॥ [illegible] यथा [illegible] अनुपलब्धिरिति [illegible] प्रतियोगि [illegible]
[illegible] इति॥ [illegible] सहकारीति॥ तथा [illegible] विशिष्टप्रतियो
ग्यनुपलब्धिरेव [illegible] अनुपलब्धिरित्यर्थः॥ अत एव॥ सहकारित्वे [illegible] विशेषणता॥
देवेति॥ [illegible] भावप्र [illegible] न च [illegible] अभावे
[illegible] इति भावः॥ ननु [illegible] अभाव [illegible] केवलं [illegible]
भाव [illegible] इति॥ [illegible] विशेष [illegible]
एवं [illegible] अभाव [illegible] एवं [illegible] अभाव [illegible]
[illegible] इति भावः॥ [illegible] इति भावः
॥ [illegible] विशेष [illegible]॥ [illegible] अभाव [illegible]॥ [illegible]॥ ननु [illegible]

52

ह एवमन्यत्रापीति॥ अन्योन्याभावेपीत्यर्थः॥ अत्र भवान्तुरायेऽति॥ तत्र द्वयोर्विद्धन्नानिको
शिताकभत्वमेवतदन्योन्याभावेऽध्यन्यसिद्धार्थः॥ आत एव कामुकर स्वैता भावेऽन्येति सा
मान्यत्वएवान्यत्वंत्राभावेऽसंभवाविरुद्धः॥ अन्योन्याभावेन्तु अनुत्र॥ भेद सेति अनेकसर्वेति अ
त्यंताऽन्योन्याभावेस्वर्थः॥ तत्किमिति॥ अत्यंताभावेऽप्यन्योन्याभावाद्विरुद्धः॥ अन्योन्याभावेतद
न्योन्याभावत्वमिति वरूपा॥ नानेनयोग्येत्यर्थः॥ ऊर्ध्वमिति॥ श्रीपीकस्यालोकमस्तकोऽगुरुत्वा
त्पत्राद्दिति॥ यशाद्रूपरसादेलत्रदिद्धि यशोपलं नेकंतजात्मकृत्वमेनवीत्यर्थः॥ केचित्तु विनाशी
यत्नस्तु संभोग्यापत्वविशेषणानांनान्याभावनाद्रुकालेनवरमाप्तोतद्द्यश्रीहामादु॥ वि
शान्वालेतास्याकादिनहश्रवारणानुगरूलादेनत्रादान्येनननदभावत्वेनसामार्कारंप्रति
प्रतिबन्धकलोगीकारेणोत्पादुः॥ नरसनपरमार्थोमद्वयाभावप्रत्यक्षाकृतोभेनविनातोऽन्व
ङ्कुःसंयोगाश्चावयवकनष्टोतनतत्रयत्वद्विशीलादावप्रत्येतावारणार्थमव्यापदर्शीकुम्भश्र
ऽादिकेऽवस्थितिंप्रत्यक्षनि॥ अत्रकेचिदमिति॥ नेत्रमिति॥ आत्मैकशाराप्तावेतिमात्रेणकोऽपि

सिद्धेन्तदृष्टः॥ ननु आधेयत्वसंसर्गाभावप्रसक्तस्यानुपपत्तिः तस्यांशे द्विष्ठरूपप्रतियोगिकत्वेन ते
गिकत्वाभावात्॥ एवमेतद्गुरुत्वव्यवस्थितत्वाभावप्रसक्तस्यापत्तिः ज्ञानस्य स्वारसिकत्वोपपत्तेरिति॥ द्वित्वाभावप्र
ह्यविशिष्टाभावस्यापि नोक्तदोषः पर्यवसितत्वादेव नत्वदवच्छिन्नाभावप्रसक्तत्वमिति भावः॥ वस्तुतो घटत्वमात्र
प्रतियोगिकेऽयं घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणमिति स्वरूपार्थः॥ घटत्वमात्रप्रतियोगिके
भावे तो घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणं घटेऽपि तत्प्रसक्तः॥ घटत्वमात्रप्रतियोगिकत्वे सति
तोऽघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तोऽघटत्वेनैव वृत्ते॥ ननु च कल्पनेऽसामान्याभावप्रसक्त्या
रूपघटत्वाभावप्रतियोगिकत्वो गुरुत्वव्यवस्थिताभावत्वात् [illegible] घटत्वमिति॥ वाधेयत्व [illegible]
सामान्याभावप्रसक्तं नैष्वतरघटेति [illegible] एकत्व एकगुरुत्वाभावत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्व
[illegible] घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टः॥ इत्यन्वयेनैव ननु [illegible]
[illegible] इति [illegible]॥ [illegible]
[illegible] प्रतियोगिक [illegible]॥ [illegible]

त.सं.
५४

योग्यत्वं॥ रसनस्य लक्षणे विवादाभावाद्रसग्राहकमिति॥ चक्षुर्मनस्का लक्षणोक्ताय चक्षुर्विशे
षणं त्वग्योग्यतानं॥ पार्थिवमिति॥ त्वगिन्द्रियः पर्वतेन्द्रियव्यतिरिक्तज्ञानं कृते इन्द्रियत्वविशेषणं
नाङ्गपदे शतिज्ञानकारणमनःसंयोगाव्याप्तिः॥ का तज्जातिर्व्याप्तिः स्पर्शत्वं जातिविशेषः॥
शब्देन्द्रियविशेषगुणस्य शब्दस्य त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वं स्पर्शविशेषगुणः॥ चक्षुरिन्द्रियं रूपस्य
सत्त्वात्तद्भिन्नमिति उद्भूतरूपवत्त्वं नीलत्वादिसामान्यं तु उद्भूत रूपवत्त्वं चक्षुः संयोगस्य
इन्द्रियत्वविशेषणात्तद्विशेषणं व्यावर्तयति॥ चक्षुरिति सत्त्वात्तद्गुणान्तराभावनियामकस्य
तत्त्वादिति॥ इन्द्रियादिरूपसंयोगस्य विषयत्वकारणत्वादिन्द्रियान्तरभेदः॥ मनसः स्वरूपमाह मनः
संयोगेति॥ श्रोत्रं लक्षयति॥ कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभःश्रोत्रं लक्ष्यते॥ कर्णशष्कुलीति॥ न
भसः श्रोत्रत्वे विवादाभावाच्छब्दग्राहकमिति॥ मनोलक्षयति स्पर्शरहितमिति॥ मनोविभुत्ववादिनां
मते काले व्यभिचारः स्पर्शशून्यत्वादित्यत आह॥ अणुत्वमाह तत्सिद्धये वृत्तिनानिरूपणविशिष्टं
त्वादर्किञ्चिदिति॥ नित्यः स्पर्शविशेषगुणाभाववान्मनसि व्यभिचारीति द्रव्यत्वादिति॥ द्रव्यत्वं व्यभिचारि तद्वि

तस
५४

यतु भक्तो पादानं ।। वस्तु भक्तोऽनन्तलेवि मादाय न । स्वभ्यासकमिति । स्वभ्यासकमाश्रो क्रो मनस्य
तिआ छिरक्रोम हृदितिमस्तलमाश्रो क्रो भारणमहातिआ छिर गो स्वभ्यासकमिति ।। स्वभ्यासकम
हृदि स्थलाया म स्यति आ छिर न इन्द्रियपदस्य ।। स्नात्रे के छिर । वस्तु वो माण्डकादिले चन्द्रमसोऽहृदयं
गेनुपनेमा गरवाच न्द्रमसोऽनुस्यकालमहत्त्वात् नुपपन्नस्य । अथाण्डकाले च न द्याधा ।। एवं नामा
ण्डकादिला होलकाले न नुदितिया छिनिलमिवनास्येस्याकुः ।। नद्लनं ।। वस्तु नोऽण्डकादिले त्रिमील
ननपनस्या लिंगाप्सु गाण्डे: आण्डकापि वनतद्वायां ।। वस्तु भक्तोऽनन्तलेवाति शीघ्रन पाचन्द्रमसां संयो
गतुपक्षनेया लाचन्द्रमसो स्तु स्यकालमहत्त्वात्लेहि इत्यमज्ञात्वा ।। बरलंशनभक्षपक्वापि छिन्ना
नीतिवार । तथा च गोलकस्य छेदहोर्स्यो गामावे न्यातिरिक्ते न तत्रंवसु: त्वां कार्यमिति ।। एवम
स्त्राद्विवोऽन्यां । वायवी पा मितिवायवी वलमा त्रेयाणामिन्द्रियमात्रे वस्तु न भावति आमि
तिमिनि लिनो पादानं ।। लवेषामायवीय हेतिका दादाह्स्य स्वभ्यासकमिति । वस्तु मेनमा मनोवा
रणाय विशेषणात्रे णोपादानं ।। आत्मामिति ।। लक्षवस्तु रादवति आसियार शाखविशेषणाहु

सिद्धिर्वाच्येत्यभिप्रायः। कर्मजः। यथा श्येनक्रियया श्येनस्य स्तम्भसंयोगः। अन्यतरकर्मसंयोगजन्यका
स्यात्कारणाकारणसंयोगात् कार्याकार्यसंयोगः। यथा हस्ततरुसंयोगात् कायतरुसंयोग इत्यर्थः। ननु विभ्वो
र्योरिति नित्यत्वेन रूपत्वेन भिन्नत्वे प्रतियोगिनो विकारस्य गमनाभावात् संयोगो न स्यादिति
नकर्मेति नित्य इति भावः॥ अजन्यो। अजस्य नित्यत्वेन संयोगजः। अकर्मजस्य संयोगजः। तत्र भाव
इति। नित्यसंयोगस्य अकर्मजत्वादेरभावात्। अन्यथा नानात्वप्रयोजकत्वादिदूषणं। तथा च
भावप्रकाशकाभावेन हस्तसंयोगतावच्छेदकेति। संयोगत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन हेतुतायां
नकार्यतावच्छेदकं न संयोगत्वमेव निरूप्य संयोगिकर्मणा कार्याणां प्रति समवायेन कार्य
तावच्छेदकत्वात्। तथा च जन्यत्वनिवेशो गौरवमेव न तु नीकाः प्रतियोगिता इति भावः॥ ननु जन्य
कार्येऽसमवायिकारणतापि सामान्यतः संयोगत्वेन गुणत्वादिना हेतुतया कपालसंयोगस्य
कोऽन्यसमवेत्वेन समवायसम्बन्धेन प्रतियोगिना हेतुतावच्छेदकतया संयोगत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशहेतु
त्वेनाभावाभावत्वनिरूपितं संयोगजन्यत्वाह अप्रयोजकमिदमिति। पक्षाधिकरणावच्छिन्नकार्य
तावच्छेदकत्वेनेति विरोधादत आह अप्रयोजकं चेदमिति इदं विभुत्वसाधकमनुमानमित्यर्थः अनुकूलतर्काभावादि
तिभावः संयोगावच्छेदनेति संयोगत्वस्य ... तिभावः ननु

शिष्टहेतुत्वं प्रागुक्तं ॥ न चैतन्मतेऽप्यनस्त्वरूपाणि: स्पर्शाद्युत्कर्षप्रत्यासंमंतत्वेन पक्षतावच्छेदकस्यासिद्धि
रत आह मनस्त्वेचेति ॥ अत्र मते आहितावरत्याप्त्यंत्वोक्ततीति । संयोगाश्रयत्वेकालादयवीति
ज्ञानासमवायिकारणेति ॥ वस्तुतो योग्यस्य ज्ञानकारणतावच्छेदकतासंयोगाश्रयत्वेनवृत्तिरूप
वृत्तिआत्मस्थितअसमवायीति ॥ ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाश्रयमनःसंयोग एवेति नातिव्याप्तिः
विभुः ॥ नवीनमते आत्ममनः सहवृत्तिविशेषणकत्वेन पक्षतावच्छेदकस्यैक्याभावात् पक्षतावच्छे
दकावच्छेदेनानुमितिः ॥ कुतो विभुत्वस्य बाधेन कथं बाधनवविभुत्वानुमितिरत आह मनस्त्वेचेति ॥
ज्ञानासमवायिकारणेति ॥ गुरुत्वान्यरीत्या समवायसम्बन्धावच्छिन्नसमानसमवायविशिष्टं नमनित्व
मनःसंयोगत्वेनहेतुतायाम् मनस्त्वरूपतावच्छेदककोटौ निवेशे गौरवेण तत्र विनैव मनःसं
सिद्धिः ॥ न च विजातीयसंयोगत्वेन हेतुतया न तन्मनस्त्वनिवेश इति वाच्यं तथापि विजात्यो
न विजातीयसंयोगस्य विजातीयसंयोगत्वेन मनसोऽपि हेतुत्वमिति विभुत्वमनस्त्वद्रव्यत्वादिति भाव
हेतुः ॥ विभुत्वे मनसो विभुत्वे संयोगानुपपत्तेरिति ॥ तत्रान्याथदर्शितानुमाने पक्षतावच्छेदको